De Taciti quod ad Christianos spectat testimonio

Dissertatio inauguralis

quam ad summos in philosophia honores

ab amplissimo philosophorum ordine

Regimontano

rite impetrandos

scripsit

Kurt Linck

Regimontanus

Numburgi ad Salam

Typis Lipperti et sociorum

MCMXIII

Gedruckt mit Genehmigung
der Philosophischen Fakultät der Königl. Albertus-Universität
zu Königsberg i. Pr.
Referent: Prof. Dr. Wünsch

Diese Dissertation ist Teildruck aus den *Religionsgeschichtlichen Versuchen und Vorarbeiten* XIV 1, s. den Schluß des Prooemiums.

RICARDO WUENSCH

SACRUM

Prooemium

Tam saepe a viris doctis quaesitum est, utrum testimonia quattuor veterum scriptorum (Iosephi ant. Iud. XVIII 63 sq. Niese, Plinii ad Traianum ep. 96. 97, Taciti ann. XV 44, Suetonii Claud. 25), quae vulgo referuntur ad Iesum Nazarenum, genuina sint necne, ut nequiquam fortasse in eandem quaestionem denuo intrare videar. Attamen spero pretium fore etiam huius laboris, quem ut subirem his causis sum commotus. Primum argumenta a doctis viris adhuc prolata adeo sunt dissipata, ut toti rei me succurrere confidam, si rationes hic a defensoribus fidei testimoniorum auctoritatis illic ab adversariis coactas perpendam in una eademque tractatione. Praeterea autem, si ad certum finem pervenire volumus, mea quidem sententia ipsum dicendi genus singulorum auctorum in illis testimoniis accuratius observetur oportet quam ad hos dies factum est. Huc accedit, quod nuperrime, postquam Arthurus Drews libellum, qui inscribitur *Christusmythe*, edidit Ienae (anno 1910 priorem partem, alteram 1911), permulti et defensores et obtrectatores testimoniorum fidei eo usque sunt progressi, ut ex illis locis quidquam de Iesu Nazareno eiusque secta concludere licere omnino negarent[1]. Cui opinioni contradicendum esse censeo; nam testimonia sunt aut interpolata: tum revera non est, cur porro commemorentur, aut ea pro genuinis agnoscere cogimur: tum inde nonnulla de Christianae religionis origine eiusque auctore concludere poterimus.

---

[1] Vide Ioh. Weiß *Jesus von Nazareth, Mythus oder Geschichte*, Tübingen 1910, 91.

Cum vero universa de quattuor illis testimoniis disputatio ambitum dissertationi concessum longe superaret, benigne mihi ab amplissimo philosophorum Regimontanorum ordine concessum est, ut pro dissertatione ea sola prelo mandarem, quae de Tacito dicenda habui. Integrum opusculum propediem edetur tamquam vol. XIV fasc. 1 ephemeridis, quae inscribitur *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*, cuius paginarum numerum retinui.

Sed iam transeamus ad Taciti testimonium ann. XV 44 hoc in libello mihi tractandum.

Caput III

De Tacito

Taciti testimonium de Iesu Nazareno exstat ann. XV 44. Unus fons annalium librorum XI—XVI est codex Langobardis litteris scriptus et a Cosmo suae bibliothecae anno 1444 conditae insertus Mediceus II, qui nunc commode inspici potest apud Sijthoffium in Codicibus Graecis et Latinis photographice depictis 7, 2. Ceteri cuncti codices ab illo pendent neque ipsi sunt ullius momenti nisi, ubi in Mediceo sunt lectiones dubiae [1].

Locus, ubi testimonium de Iesu Nazareno eiusque sectatoribus exstat, hic est:

Tac. ann. XV 44: 'Sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur. Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis adfecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos [2] appellabat. Auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat. Repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursum [3] erumpebat non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocia aut pudenda confluunt celebranturque. Igitur primum correpti, qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde [4] in crimine incendii quam odio humani generis

---

[1] Ed. Orelli Baiter p. XIV—XIX.

[2] *Chrestianos*, non *Christianos* cod. Med. exhibuisse videtur; *Christianos*: codd. vide infra 78 sqq. [3] Med., *rursus*: codd.

[4] *perinde*: Orelli Baiter.

convicti[1] sunt. Et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent aut crucibus affixi atque flammandi, ubi[2] defecisset dies, in usum[3] nocturni luminis urerentur. Hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo[4] insistens. Unde quamquam adversus sontes et novissima exempla meritos miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur.'

Permagna est orta controversia de Taciti testimonii auctoritate, postquam P. Hochart anno 1885 Parisiis librum in publicum emisit: *Études au sujet de la persécution des Chrétiens sous Néron.* Nam etsi antea multi docti viri in rebus quibusdam a Romano historico de Christianis traditis textusque in nonnullis verbis valde laboraverunt[5], tamen nemo ante

---

[1] *coniuncti*: Med.; *coniuncti reperti sunt*: Gast. Boissier; *coniuncti*: Cuq.; *convicti*: edd.

[2] *aut flammandi atque ubi*: Med., qui *in* suprascripsit; traditum servant Haasius et Orellius; *aut crucibus affixi aut flammandi*: del. Nipperdey; *ut flammandi*: Ursinus; *aut flamma usti, utque ubi*: Meursius; *aut flamma usti, aliquis ubi defecisset*: Pontanus; *aut crucibus affixi flammandi*: Renan; *aut crucibus affixi et flamma di[vex]ati ubi*: Iac. Bernays *Über die Chronik des Sulpicius Severus*, Berlin 1861, 55 adn. 72; *aut crucibus adfixi sunt flammandi utque*: Frankl. Arnold *Die Neronische Christenverfolgung*, Leipz. 1888, 11; plurimi edd., inter hos Halm, locum correxerunt ex Sulpicio Severo, qui chron. II 29 haec habet: 'Quin et novae mortes excogitatae, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent, multi crucibus affixi aut flamma usti, plerique in id reservati, ut, cum defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur'. Meam lectionem defendam infra 89 sqq. Hoc capite iam conscripto cognovi Carolum Weyman voce 'atque' ante 'ubi' omissa legere velle: *et flammandi, ubi . . .*; in *Festgabe für M. v. Schanz*, Würzburg 1912: *Tacitus über die Fackeln des Nero* 172.

[3] *usu*: Med.

[4] *curriculo*: cod. Agricolae; *circulo*: Med.

[5] Dubitationes quasdam nonnullorum ante Hochartium illustrium doctorum virorum commemorare mihi liceat. Voltaire (*Oeuvres complètes de Voltaire, Essai sur les moeurs* I, Paris 1878, 223) contendit neque imperatorem neque Christianos vel Iudaeos incendii criminis argui potuisse sumitque paucos tantum novorum sectatorum irae populi leniendae esse traditos. Gibbon (*Hist. of the decline and fall of the Roman empire*, nov. edit. Londinis vol. II 1897, 87 sqq.) Tacitum de Christianis iudicium suae aetatis ad tempora Neronis rettulisse dicit. H. Schiller *Gesch. d. röm. Kaiserz.* vol. I 1872, 449, poenas fuisse novas aut inauditas negat (vide

Hochartium fidem totius de Christianis loci in dubium vocare est ausus. Ille enim vero eo processit, ut permultis rationibus undique studiosissime collatis totum testimonium ab interpolatore Christiano in annalium textum esse immissum contenderet[1]. Ex eo tempore quaestio de auctoritate eius testimonii iterum atque iterum est proposita; etiam recentissimis temporibus doctorum virorum dissensio de ea re est maxima[2]. Postquam Arthurus Drews in libello illo, qui inscribitur *Christusmythe* cuiusque prior pars in lucem prodiit anno 1910, ea verba ad Christianos spectantia Taciti esse negavit[3], Ioh. Weiß ei contradixit affirmans quemque animo non praeoccupato illum locum pro genuino agnoscere debere[4]. At Drews etiam in altera parte libelli *Christusmythe* anno 1911 edita suae sententiae stetit[5], cumque Hochartii argumenta in subsidium vocare non desinat, meum erit praeter ceteras illius praecipue rationes, quatenus sint probandae, examinare[6].

Priusquam Taciti de Iesu Nazareno testimonium ipsum perscrutari aggredior, quaerere conabor, quatenus rebus ab

---

infra 94) ac dubitat, num anno 64 Christiani a Iudaeis distingui potuerint (*Gesch. d. röm. Kaiserreich unt. Nero*, Berlin 1872, 586; vide infra 73). Alii nomen Christianorum diebus illius incendii nondum usitatum fuisse opinantur, quorum nomino R. A. Lipsium *Über den Ursprung u. ältesten Gebrauch des Christennamens*, *Gratulationsschr. Jena* 1873, 10 et M. Joël *Blicke in die Religionsgesch.* II 1883, 148. Vide infra 75. Quod ad censuram criticam pertinet, nonnulli docti viri etiam ante Hochartium ipsis in verbis 'aut crucibus affixi aut flammandi atque ubi' sunt offensi. Unum pro omnibus hic commemoro K. Nipperdey, qui in editione Taciti operum (Berol. 1871—1876) ex sententia de Christianis lata expungenda esse censet verba illa 'aut crucibus affixi aut flammandi'. Plura de singulis rebus suo loco quaeque dicenda erunt. [1] L. l. 1—77. 145—257.

[2] Multitudo tractationum huc spectantium est valde magna. Nonnullae commemorantur a M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* III² 244. Plura nomina contulit K. Hofbauer *Die erste Christenverfolgung, Beiträge zur Kritik der Tacitusstelle*, Oberhollabrunn 1908, 46 sq. [3] L. l. 179.

[4] *Jesus von Nazareth, Mythus oder Geschichte*, Tübing. 1910, 86.

[5] L. l. 65. Vide 54 sqq.

[6] A. Drews *Christusmythe* II 39: *Seinen deutschen Kritikern aber, die den ausländischen Gelehrten, ohne ihn zu kennen, so hochfahrend von oben herab beurteilen, kann ich nur den Rat geben, sich bald an das Studium seiner Schriften zu machen, da aus ihnen recht viel zu lernen sein dürfte.*

eo de incendio Romae traditis fides sit habenda. Nonnulli enim docti viri res ita, ut in annalium libro XV in capite XXXVIII sequentibus narrantur, gestas esse negant. Quod ad confirmandum Hochart imprimis haec fere dicit[1]: Fieri non potuisse, ut Nero anno 64 incendium urbis imperaret, quippe qui nihil dimisisset inexpertum ad calamitatem populi molliendam; quapropter vixdum esse credibile aut rumorem de Caesare auctore exstitisse aut imperatorem in Christianos provectum. Sed in ea re non tam quaeritur, princepsne revera hoc incendii facinus commiserit, quam utrum rumor ille tunc profecto per urbem fuerit divulgatus necne. Quod quidem Tacitus ann. XIII 20, 12 sq.[2] promittit: 'Nos consensum auctorum secuturi, si qui diversa prodiderint, sub nominibus ipsorum trademus', huic promisso immansisse non videtur; namque et de coniuratione Pisonis et super crimine urbis incensae in Neronem delato nos facit in dubio haesitantes[3]. Attamen, etiamsi nomina ipsorum scriptorum non appellavit, satis perspicue cognoscimus eum duos inter se diversos fontes consuluisse summaque diligentia reddidisse[4], quod breviter demonstraturus sum altero fonte eoque Neroni benevolo per litteram *a*, *b* littera altero eoque infesto significato. In capite XXXVIII 1 sq. libri XV haec leguntur: 'Sequitur clades, forte (a) an dolo principis (b) incertum, nam utrumque auctores prodidere'; v. infra (23 sqq.): 'Nec quisquam defendere audebat crebris multorum minis restinguere prohibentium et quia alii palam faces iaciebant atque esse sibi auctorem vociferabantur, sive raptus licentius exercerent (a) seu iussu (b)'.

C. XXXIX 10 sq.: 'Quae quamquam popularia (a) in irritum cadebant, quia pervaserat rumor . . . (b)'.

C. XL 3 sqq.: 'Necdum positus metus et rediit . . . ignis

---

[1] L. l. 17—44. 219. Vide H. Schiller *Gesch. des röm. Kaiserreiches unter Nero*, Berlin 1872, 424; M. Joël *Blicke in die Religionsgeschichte* II 1883, 143; A. Drews *Christusmythe* II 59. 44.

[2] Versuum numeri spectant ad Halmii editionem Lipsiae I⁴ 1909, II⁴ 1911.

[3] Vide Ph. Fabia *Les sources de Tacite dans les histoires et les annales*, Paris 1893, 412 sq.; Tac. ann. XV 38. 49.

[4] Vide L. v. Ranke *Weltgeschichte* III 2, 312 sq.

. . . plusque infamiae[1] id incendium habuit, quia praediis Tigellini Aemilianis proruperat; videbaturque Nero condendae urbis et cognomento suo appellandae gloriam quaerere (b).'

Enumerantur dehinc c. XLI regiones igni vastatae.

c. XLII 1: 'ceterum Nero usus est patriae ruinis . . .(b)', quo in capite toto praevalet iudicium Caesari adversum[2].

c. XLIII ineunte mentio fit remediorum a Nerone ad calamitatem molliendam adhibitorum (a); sub finem quidem sententia imperatori infesta rursus perlucere videtur (v. 18 sqq.): 'erant tamen, qui crederent veterem illam formam salubritati magis conduxisse, quoniam angustiae itinerum et altitudo tectorum non perinde solis vapore perrumperentur . . (b)'.

Denique c. XLIV placamentis deorum commemoratis Tacitus auctorem Neroni adversum nobisque ignotum secutus sic scribit (v. 7 sqq.): 'sed non ope humana . . . decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur (b)'.

Inde iam liquet aetate Taciti famam de Neronis culpa memoriae esse traditam. Si porro inspicimus, alii praeter illustrem historicum scriptores quo modo de Caesare incendii suspecto cogitaverint, nos minime fugit et Suetonium, qui paucis annis post Taciti annales suas Caesarum vitas composuit[3], et Cassium Dionem[4] rumori illi tribuere tantam vim, ut Neronem pro incendiario habere non dubitent. Sed iam

---

[1] Inde apparet ex fonte Caesari infesto etiam prius c. 38. 39 commemoratum incendium fuisse infamiae; sed hoc alterum habuit plus infamiae. Hoc loco Taciti erat non diversas sententias modo afferre, verum etiam expendere. Vide ann. XVI 6. E. Norden *Antike Kunstprosa* I 341. Ph. Fabia l. l. 442. 444.

[2] In versu 13 huius capitis legimus: 'Nero . . . ut erat incredibilium cupitor'.

[3] Anno fere 120 (Teuffel-Schwabe *Gesch. röm. Lit.*[5] 877). Suet. Nero 38: 'Sed nec populo aut moenibus patriae pepercit. Dicente quodam in sermone communi: *Ἐμοῦ θανόντος γαῖα μειχθήτω πυρί,* immo, inquit, *ἐμοῦ ζῶντος,* palamque ita fecit . . . hoc incendium e turre Maecenatiana prospectans laetusque flammae, ut aiebat, pulchritudine Halosin Ilii in illo suo scaenico habitu decantavit'.

[4] Vixit annis ferme 155—235 (W. Christ *Gesch. gr. Lit.*[4] 701 sqq.); Cassius Dio in epit. Xiphilini LXII c. 16—18 ed. Boissevain Berol. 1895—1901 vol. III 55 sq. P. Hochart l. l. 21 sq. nullis rationibus nisus contendit Dionem sive eius epitomatorem denegare Neronis culpam.

investigare conemur, quousque temporis eam famam referre possimus; nam etiam ante Tacitum complures scriptores, ne Caesarem solverent suspicione, caverunt. Plinius maior loquitur de nonnullis arboribus, quae duravissent ad Neronis principis incendia cultu virides iuvenesque, ni princeps ille adcelerasset etiam arborum mortem [1].

Auctor Octaviae tragoediae [2] imperatorem fingit recitantem:

'mox tecta flammis concidant urbis meis' [3].

Quin etiam imperatoris ipsius aetate rumorem istum pervagatum fuisse per totum populum Romanum dilucide apparet. Papinius Statius in silvis [4] sic canit:

'dices culminibus Remi vagantis
infandos domini nocentis ignes.'

Hoc carmen est dedicatum memoriae Lucani [5]. His versibus Musa Lucano infanti modo nato canit de operibus ab eo oriundis, quorum in numero erat etiam declamatio 'de incendio urbis'. Ergo sumere cogimur Lucanum quoque de rumore edoctum fuisse eique adeo fidem habuisse, ut in declamatione illa incendii crimen in principem volveret [6]. Ac bene quidem accidit, quod certiores facti sumus de tempore Lucani exitus; cessit enim de vita Neronis iussu prid. Kal. Maias anni LXV [7]. Sed cum incendium primum ortum sit ante diem XIV Kal. Sextiles anni LXIV [8] nec prius restinctum quam quinque diebus intermissis [9], h. e. ante diem VIII Kal. Sextiles, iam terminos habemus temporis, quos intra rumor Neroni infestus exstitit: ante diem VIII Kal. Sextiles anni 64 et pridie Kal. Maias anni 65. Atque etiam magis hoc spatium

---

[1] N. H. XVII § 5 Mayhoff.

[2] Tragoedia illa haud ita multo post Neronis mortem in lucem prodiit; Teuffel-Kroll II 233 sq.

[3] V. 831 (ed. Leo).

[4] Silv. II 7, 60 sq.

[5] M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 84, 5.

[6] Vide etiam M. Schanz l. l.

[7] Ann. XV 70; Lucanus, ed. Hosius Lipsiae 1892, 336 Vacca: 'Sua sponte coactus vita excedere venas sibi praecidit periitque prid. Kal. Maias Attico Vestino et Nerva Siliano coss'. Vide F. Glaeser, Quaest. Sueton. de vita Lucani, Diss. Vratisl. 1911, 37.

[8] Ann. XV 41, 10 sq.

[9] Ann. XV 40, 1.

temporis diminuere licet. Namque si animo cogitamus Lucanum vix supremis demum vitae diebus declamationem illam confecisse ac temporis aliquantum intercessisse inter consilium huius operis componendi ipsamque exsecutionem, reducimur ad dies fere subinde incendium sequentes [1].

Quibus explicatis dicere cogimur tristibus illis calamitatis diebus revera famam de Caesaris culpa per urbem volasse.

Sin autem res ita se habebat, principis sive noxii sive innocentis maxime intererat rumorem quam celerrime compesci. Quae quidem P. Hochart opponit populum etiam tunc Neroni valde favere non desiisse, cum is nihil, ut auxiliaretur civibus, praetermisisset, vulgusque famam haud dubie pro falsa habiturum fuisse [2], facile refutantur. Nam quamvis omnia provisa essent ad ignem exstinguendum ac praecavendum, tamen ignis rursus redierat isque praediis Tigellini proruperat [3]. Sed satis cognitum habemus, quomodo Romani de homine isto sceleratissimo cogitaverint [4]. Is enim erat pariter invidiosus, quibus odium Neronis inerat et quibus desiderium [5], maximeque populi saevitiam incitaverat eumque odio imbuerat implacabili [6]. Iam permagnum periculum et ipsi et imperatori imminere poterat, ubi primum populus eo adiutore auctum esse incendium putare coepit.

Sed alterum quoddam accedit. Vulgus enim, etsi principi studebat indulgenti quam potissimum ipsorum voluptatibus,

---

[1] Ann. XV 67, 5 sqq.: Subrius Flavius tribunus a Nerone interrogatus, quibus causis ad oblivionem sacramenti processisset: 'Oderam te', inquit, '. . . odisse coepi, postquam parricida matris et uxoris, auriga et histrio et incendiarius exstitisti'. Haec verba dicta sunt coniuratione Pisonis patefacta h. e. ante Lucani mortem. Tamen iis non nimia vis est tribuenda, cum ignoremus, Flaviusne profecto ita locutus sit. [2] L. l. 20. 30.

[3] Ann. XV 40; nequaquam habemus, cur huic nuntio diffidamus.

[4] Tacitus eum nominat malis artibus solis pollentem (ann. XIV 57, 3), quo in praeficiendo cohortibus praetoriis Nero secutus sit veterem impudicitiam atque infamiam (XIV 51, 14), libidinosum (XVI 17, 18). Vide H. Schiller *Nero* 163. 165. 166; A. v. Domaszewski *Gesch. der röm. Kaiser* II 59. [5] Hist. I 72.

[6] Ib., Plut. Galba 17; Cassius Dio LXII 15 ed. Boissevain vol. III 54; Iuv. sat. I 155; Tigellinus ipse Octaviam populo gratissimam curaverat interimendam, ann. XIV 63. 64.

tamen fide dimoveri potuit[1]. Duobus annis ante Romam flammis datam Nero crebris questibus vulgi erat coactus Octaviam uxorem exturbatam revocare[2]; neve obliviscamur illis post incendium diebus populum versatum esse in mala condicione nullisque voluptatibus delectatum, quapropter iam non erat, cur eius favor ad Caesarem inclinaret. Nobiles vero iamdudum Neronem esse aversatos et detestatos multis locis annalium invenimus probatum[3], nec dubium erat, quin ii ipsi tunc rumore usi populi studium a principe abalienare essent conaturi. Cum igitur ex rumore, nisi ilico tolleretur, Caesari magnum periculum imminere posset, calliditatis erat auctores incendii quaerere, in quos suspicio atque odium ignis averteretur. Nam 'non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur' (v. supra p. 65).

Iam quaestio oriebatur, quo vertendum. E nobilium numero reos ad iudicium trahere nec Tigellinus neque Nero audere poterat, quoniam valde dubium esse debebat, num populus eos, quos per tot annos tanta malignitate ab imperatore tractatos vidisset, tum ipsum incendii crimen commisisse crederet. Nec licebat noxios eligere e multitudine civium Romanorum, qui haud dubie statim cognituri fuissent, quo id spectaret. Iam cogitares de Iudaeis, qui, etsi sub tutela rei publicae versabantur[4], tamen Romanis erant summo contemptui[5]. At nimius erat eorum numerus[6], neque ignoramus

---

[1] Ann. XIV 22: De comete sidere effulgente opinio est vulgi mutationem regis portendi. 'Igitur quasi iam depulso Nerone, quisnam deligeretur, anquirebant'.

[2] Ann. XIV 60; seditiosus populus videatur etiam tibi legenti ann. XIV 61. Commemoro praeterea, quam sedulo princeps timuerit populi favori Agrippina matre sublata; vide ann. XIV 13.

[3] Unum e multis exemplum affero, ann. XV 36, 18sq.: 'Senatus et primores in incerto erant, procul an coram atrocior haberetur'.

[4] Vide E. Schuerer *Gesch. des jüd. Volkes* III³ 30sqq.

[5] Vide Th. Keim *Rom u. das Christentum*, Berl. 1881, 100sqq.; P. Wendland *Die hellen.-röm. Kultur*, Tübing. 1912², 195.

[6] Documento est eos iterum atque iterum repressos et expulsos minime diminutos esse. E. Schuerer l. l. 32sq.; A. Harnack *Die Mission u. Ausbreitung des Christent. in den drei ersten Jahrhunderten*, Leipz. 1902, 5

ipsos Poppaeae Sabinae opera tutos fuisse ab incommodis iniuriisque [1]. Quin imperator Claudius in principio imperii per decretum statuerat Iudaeos ubique esse tolerandos [2], iidemque sub Nerone Caesare nunquam erant vexati [3]; quare suspicioni fuisset, si Nero tum ipsum in eos esset provectus. Denique iam restant Christiani, qui populo non minori odio erant quam Iudaei; quippe qui essent per flagitia invisi [4] ideoque etiam peiores quam Iudaei, quod moribus suis et institutis rei publicae parabant magnas difficultates [5]. Adde huc, quod Iudaei hanc occasionem periculosissimos adversarios funditus perdendi vix praetermiserint. P. Hochart quidem sumit Neronem in Christianos animadvertere tunc praeter cetera etiam idcirco dubitare debuisse, quod illi in plebe praecipue niterentur [6]. Atqui nulli totius urbis homines erant aptiores, qui destinarentur ad supplicium, quam Christiani ipsi, nimirum cum essent nova secta, de qua insuper male audiente licebat nullo periculo rumores dissipare ineptissimos absurdissimosque [7].

His expositis intellegimus rumorem de Neronis culpa revera tum exstitisse eiusque magnopere interfuisse famam quam primum tolli. Itaque iam vero negandum est Tacitum in hisce capitibus modo tractatis memoriae tradidisse falsa.

Dehinc iam transeamus ad testimonium ipsum, quod bipertitum tractaturus sum; prior pars extenditur ad verba 'confluunt celebranturque', altera explet cetera capitis.

'Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis adfecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat. Auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante

---

computat Tiberio imperitante Romae fuisse circiter decem milia Iudaeorum, cui sententiae me addicam.

[1] Vide Ioseph. ant. Iud. XX 195. 252 Niese; Tac. ann. XVI 6.

[2] Ioseph. ant. Iud. XIX 278—292. Etiamsi Claudius aliquando in Iudaeos animadvertere coactus erat, tamen eorum condicio ipsa non erat commutata. Vide Suet. Claud. 25; Cassius Dio LX 6 ed. Boissevain vol. II 669; H. Schiller *Gesch. der röm. Kaiserzeit* I 447.

[3] Suet. Nero 46: 'Nero nihil curavit diversas religiones atque contempsit'. Iosephus nihil novit Iudaeorum vexationis sub imperatore Nerone.

[4] Ann. XV 44, 10sq.: 'Quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat'.

[5] Plus de hac re vide infra 74.

[6] L. l. 179.

[7] Vide Th. Keim l. l. 187.

per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat. Repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursum erumpebat non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocia aut pudenda confluunt celebranturque'.

Ordinem rerum optime verbis 'ergo rumori abolendo ...' continuari modo demonstravi [1]. Nec minus iuvat Taciti genus dicendi reperire. 'Abolere' verbum Tacitus conectit non cum voce 'infamiae' [2], sed cum 'rumori': nimirum si rumor ipse erit sublatus, infamia per se decedet. Historicus non subtilius imperatoris studium significare potuit gravis famae discutiendae [3]. Caesar igitur suspicionem conatur a semet vertere in Christianos, qui num revera sint noxii, ipse haud dubie ignorat: 'subdidit reos'. 'Subdere' verbum intellegitur de re falsa supposita pro vera. Auctor ipse his verbis Christianos tamquam crimine incendii solvit et iam audire nobis videmur verba infra sequentia: 'tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur'. Dictionem vero 'reum subdere' propriam esse Taciti docent ann. I 6, 17: 'metuens, ne reus subderetur', I 39, 6: 'mos vulgo, quamvis falsis reum subdere' [4]. Pro inaudito facinore etiam poenae esse debent quaesitissimae, quod adiectivum 'quaesitissimus' in ann. II 53, 12 probatum invenimus: 'excepere Graeci quaesitissimis honoribus (sc. Germanicum)' [5]. Audacter vero positum est 'invisos per'. Uno tantum praeter hunc loco eadem legimus, hist. I 60, 1 sq.: 'praeerat Trebellius per avaritiam ac sordes contemptus exercitui invisusque' [6]. Cum verbis 'auctor eius nominis' bene comparatur ann. XII 58, 4 sq.: 'Romanum Troia demissum et Iuliae stirpis auctorem Aeneam'. Quod porro

---

[1] A. Drews *Christusmythe* II 40, 1 id negat.

[2] Ann. I 3, 24 sq.: 'Bellum ... adversus Germanos supererat abolendae ... infamiae ...'

[3] Vide ann. XV 73, 3 sq.: 'Etenim crebro vulgi rumore lacerabatur (Nero)'.

[4] Vide Cic. de dom. § 85: 'Quis in meum locum iudicem subdidit'; ann. XIV 40, 5: 'Subdidit testamentum'; ann. VI 36, 6: 'Subdito rumore'; III 67, 13: 'Maiestatis crimina subdebantur'.

[5] Vide etiam ann. III 57, 1; V 3, 8; XII 26, 1.

[6] Ann. VI 7, 5: 'Per flagitia infamis'.

P. Hochart 'Tiberio imperitante' notat ut genus dicendi a Tacito discrepans[1], quamquam ipse ceteros locos eandem dictionem exhibentes affert, hoc est eius animi praeoccupati[2]. Tacitus pergit: 'repressaque in praesens'; non usurpat 'opprimere', quod esset 'funditus delere', sed 'reprimere' bene coniunctum cum verbis 'in praesens'; nimirum nam exitiabilis superstitio rursum erumpebat[3]. Ea superstitio est 'exitiabilis', h. e. quae fert exitium sicuti morbus mortem efficiens[4].

Ita cognoscimus in his sententiis elocutionem Taciti propriam atque exquisitam[5].

Iam nos vertamus ad res ipsas tractandas. In verbis 'quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos (sive Christianos) appellabat' maxime cardo versatur. P. Hochart enim una cum iis, qui et ipsi auctoritatem testimonii in dubium vocant[6], haec fere attulit ad fidem huius loci percutiendam[7]: Neronis aetate Christianos artissime cum Iudaeis cohaesisse, nempe quia hominibus vere Christianis opus fuisset cum primis lege Mosaïca et sabbatis sollemniter agendis[8]; ergo Iesu discipulos tunc nondum esse distinctos ab Iudaeis; nomen vero 'Christiani' ea demum aetate esse exortum et usitatum, qua sectatores illi Graeca, quae dicitur κοινή, lingua uti coepissent, quod quidem Tacito vel vivente vel etiam mortuo accidisset[9]; inde apparere ea de Iesu discipulis verba neutiquam esse Taciti ipsius[10].

---

[1] L. l. 76 sq.

[2] Ceteri loci sunt hi: ann. XII 64, 20; 65, 9; III 24, 14 (Tiberio imperitante); IV 62, 9 (imperitante Tiberio); XI 14, 15; XIII 32, 13; 43, 3.

[3] Vide ann. VI 16, 11 sq.: 'Multis plebiscitis obviam itum fraudibus (sc. funeratorum), quae totiens repressae miras per artes rursum oriebantur'.

[4] Ann. XVI 5, 11: '... morbo exitiabili correptos'; hist. III 22, 14: 'proelium ... exitiabile'.

[5] Vide E. Norden *Die antike Kunstprosa* I 1898, 327. 332. 336. 337; H. Nissen in *Rhein. Mus.* XXVI 1871, 509; K. Wachsmuth *Einleitung in das Studium der alten Geschichte* 1895, 681.

[6] Vide H. Schiller *Nero* 434; id. *Gesch. d. röm. Kaiserzeit* I 449; A. Drews *Christusmythe* II 52 sqq. et 58. Contra iudicat A. Linsenmayer *Die Bekämpfung des Christentums durch den röm. Staat*, München 1905, 57 sq.

[7] P. Hochart l. l. 45—64; 177—180.

[8] L. l. 47 sq.

[9] 51—54. A. Drews *Christusmythe* II 60 sqq.

[10] P. Hochart l. l. 180.

Satis quidem constat Christianos ʻsub umbraculo insignissimae religionis, certe licitae'[1], Iudaeorum se explicasse atque accepisse eorum rationem et modum[2] ad euangelium proferendum[3] primis praesertim temporibus; sed iam medio fere primo p. Chr. n. saeculo Iudaeorum in novos sectatores odio factum est, ut Christiani praesidio licitae illius religionis carerent[4], neque ignoramus, quanta invidia Iudaei in Asia et Graecia Paulum, ubicumque versabatur, persecuti sint, cum magistratus ipsi provinciales plus semel eum tuerentur[5]. Inde apparet Iesu discipulos extra Palaestinam non tam Iudaeis esse nisos quam provincialibus hominibus aliarum religionum[6]. Paulus vero ipse, quamvis Iudaeos non detestaretur, tamen nunquam declarare desiit cunctis nullo excepto hominibus sive Iudaeis sive ethnicis salutem esse paratam apertisque verbis in eos se vertit, qui una in Mosaïca lege docent positam primam homini Christiano condicionem[7]: immo in fide et amore positam esse supremam legem novae religionis[8]. Ita fit, ut Paulus euangelium extra Iudaeorum religionem extulerit[9]. Sed in hoc munere facere non potuit, quin lingua

---

[1] Vide Tertull. ap. 21 ed. Oehler I 195; H. Schiller *Gesch. d. röm. Kaiser* I 447; Th. Keim l. l. 167.

[2] Etiam Iudaei summa ope nitebantur, ut quam plurimos sectatores ad se adsciscerent. P. Hochart l. l. 172; Th. Keim l. l. 107. 127; L. Friedländer *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Leipzig 1910[8], IV 245 sq.; A. Harnack l. l. 7.

[3] De hac re vide Th. Keim l. l. 167; P. Wendland l. l. 208—210; A. Linsenmayer l. l. 52 sq.; Th. Mommsen *Röm. Gesch.* V 550; id. *Der Religionsfrevel nach röm. Recht*, in *Jur. Schr.* III 1907, 400, 2; Christ-Schmid *Gesch. gr. Lit.* II 1[5], 9.

[4] Vide A. Linsenmayer l. l. 53; P. Wendland l. l. 241; M. Joël *Blicke* II 15.

[5] Vide Th. Keim l. l. 159. 177 sq. 183; act. ap. 18. 12 sqq.

[6] Vide Ad. Juelicher *Einleitung in das Neue Testament*, Tübingen 1906, 36; Gal. 2, 11 sq.

[7] Gal. 1, 16; 2, 8 sq.; 3, 28; I Cor. 12, 13; Ephes. 4, 4; Col. 3, 11; ep. ad Romanos passim.

[8] Marc. 12, 28 sqq.; 16, 16: *ὁ πιστεύων καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται, ὁ δὲ ἀπιστήσας κατακριθήσεται.*

[9] Vide Ad. Juelicher l. l. 28 sq.; A. Harnack l. l. 33 sq.; G. Wohlenberg *Das Heidentum nach der Beurteilung des Paulus*, in *Neue kirchl. Zs.* XXIII 1912, 223—249.

Graeca uteretur[1], neque aspernatus est suo consilio ad morem philosophorum popularium se applicare[2]. P. Hochart igitur errat, cum Christianos Neronis aetate Iudaïcis tantummodo institutis nitentes Iesu cultum propagasse ac Taciti demum temporibus linguam *κοινὴν* ab illis adhibitam esse contendit[3]. Novi vero sectatores etiam Romae Nerone imperante quin fuerint, vix dubium sit. Testimonio est epistula a Paulo ad Romanos fratres missa[4], idemque ex eo colligi potest, quod apostolus duos fere annos in urbe est versatus[5].

Praeterea quaeritur, num etiam tunc discipuli Iesu Romae ab Iudaeis internosci potuerint, qua de re docti viri adhuc valde inter se dissentiunt. Sectae Christianorum quidem in urbe versantium haud parvam partem constitisse ex ethnicis docet eadem epistula illuc a Paulo missa[6]; ac per se intellegitur neque eos sectatores, qui ex gentilibus profecti[7] lege Mosaïca non obstringebantur, usui consuetudinique Iudaeorum se applicasse neque vel eos, quicumque a cultu Moysis de-

---

[1] Ep. ad Romanos missa est scripta sermone Graeco. Ad. Iuelicher l. l. 92 recte iudicare mihi videtur eam esse compositam anno fere 58/59.

[2] P. Wendland l. l. 92 recte animadvertit Paulum apud Athenienses collectos locutum esse in modum *διατριβῆς* philosophorum popularium; vide act. 17.

[3] Iam C. Douais nonnulla ab Hochartio de hac re errata refutavit in *Rev. des quest. hist.* XXXVIII 1885, 353. Vide etiam Ad. Juelicher l. l. 38 sq.; P. Wendland l. l. 5.

[4] Vide supra adn. 1; ep. ad Rom. 15, 22 sq.: *Διὸ καὶ ἐνεκοπτόμην τὰ πολλὰ τοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, νυνὶ δὲ μηκέτι τόπον ἔχων ἐν τοῖς κλίμασι τούτοις, ἐπιποθίαν ἔχων τοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς ἀπὸ ἱκανῶν ἐτῶν.* Vide Th. Keim l. l. 157, 3.

[5] In eo actis apostolorum fidem quominus habeamus, nihil impedit; act. 28, 30 sq.: *ἐνέμεινεν δὲ διετίαν ὅλην ἐν ἰδίῳ μισθώματι καὶ ἀπεδέχετο πάντας τοὺς εἰσπορευομένους πρὸς αὐτὸν . . .*

[6] Ep. ad Rom. 2, 9 sq.; 12, 1—15; passim. Vide etiam A. Hilgenfeld *Einleitung in das Neue Testament*, Leipzig 1875, 316 sqq.

[7] Ad. Juelicher l. l. 99; 100: *ein wildwachsendes, gesetzloses Heidenchristentum.* Cum Paulus per totam ad Romanos datam epistulam uberibus gravibusque verbis Graecos et Iudaeos esse aequales ostendere non desinat ac sectatores ubique quaque, ut concordes sint, admoneat, sumere cogimur in secta illa differentias exstitisse haud parvas praeter cetera ideo quoque, quia alii ex Iudaeis, alii ex ethnicis ad Christianorum fidem transierant.

fecerant, synagogam adire esse ausos aut voluisse[1], quod Th. Mommsen imprimis acute cognovit[2]. Atque alterum quoddam etiam manifestius demonstrare videtur Christianos esse distinctos ab Iudaeis. Nemo nescit inde a temporibus Augusti Romanis religionem paternam restitui esse coeptam atque eos quoque, qui Augusto successerunt, imperatores cultui deorum veterum renovando operam navavisse[3]. Summi fuit momenti quod Augustus ipse anno 12 a. Chr. n. pontificatum subiit[4], quo facto religio Romana etiam artius quam prius coniuncta est cum re publica[5]. Huc accedit, quod defunctos Caesares in numerum caelestium traduci mos exstiterat. Iam universorum hominum, qui tutela imperii utebantur, summum erat officium dis imperium tuentibus sacrificare et carne victimae vesci[6]. Huic autem caerimoniae, quae nimium aliena videretur a vera religione ac pietate[7], Christiani valde repugnabant atque eum in modum religiosa officia rei publicae debita

---

[1] Vide A. Linsenmayer l. l. 57 sq.; A. Harnack l. l. 292; act. 28, 29.

[2] *Religionsfrevel* in *Jur. Schr.* III 417, 4: *Hierin, in dem Besuch oder Nichtbesuch der Synagoge wird dem heidnischen Publikum und insbesondere den Stadtrömern der Gegensatz der Juden und Christen wohl zuerst entgegengetreten sein, namentlich, wenn, wie dies geschah, die Polizei, welche die Synagogen gewähren lassen mußte, gegen die Ekklesien einschritt.* H. Schiller *Nero* 586 non recte Christianos a Iudaeis ita distingui potuisse negat.

[3] Vide Hor. carm. saec. 61 sqq.; carm. III 6, 1 sqq.; perfacile exempla cumules. Th. Keim l. l. 82 sqq.; 119 sqq.; 127. Vide etiam S. Wide in Gercke-Norden *Einleitung in die Altertumswissenschaft* II Leipzig u. Berlin 1910, 282 sqq.: *Die religiösen Reformen des Augustus.* G. Wissowa *Religion und Kultus der Römer*², München 1912, 73 sqq.

[4] Vide A. v. Domaszewski *Geschichte der römischen Kaiser* I 208.

[5] Vide Fr. Maaßen *Über die Gründe des Kampfes zwischen dem heidnisch römischen Staat und dem Christentum,* Wien 1882, 82.

[6] Vide Fr. Maaßen l. l. 25; Th. Mommsen *Der Religionsfrevel nach röm. Recht* in *Jur. Schr.* III 390; 395. P. Wendland l. l. 253; Harnack l. l. 214.

[7] Vide Fr. Maaßen l. l. 36. I Cor. 10, 19 sqq., quem ad locum conferas commentarium Bernhardi Weiß *Paulinische Briefe u. Hebräerbrief*, Leipzig³ 1902, 191. G. Wohlenberg l. l. 236 sq. Lege tamquam in apostolorum concilio Hierosolymis habito id vetitum est. Vide act. 15, 29: *ἀπέχεσθε εἰδωλοθύτων καὶ αἵματος.* Hoc concilium est convocatum anno fere 52, de quo inspicias Ad. Juelicher l. l. 31.

neglegebant, et cum hi novi sectatores contemptoresque religionis publicae[1] ex parte haud parva ne Iudaeis quidem, qui soluti erant[2] cultu illo Caesarum deorum, se immiscerent, perfacile ab illis internosci poterant[3]. Neque igitur iure P. Hochart Neronis aetate Christianos Romae versantes ab Iudaeis distingui potuisse negat[4].

Ac porro quoniam P. Hochart illud esse interpolationis contendit, quod in hoc de Iesu testimonio nomen Christianorum legatur[5], inquiramus, num iam incendii anno haec appellatio Romanis usitata fuerit. Primum est exploranda origo nominis. Quattuor libros sancti euangelii, epistulas apostolorum, apocalypsim, acta cum perlegimus, nostro iure miremur tribus dumtaxat locis Iesu discipulos 'Christianorum' appellatione esse cognominatos. In prima epistula, quae dicitur Petri[6], 4, 14 legimus: *εἰ ὀνειδίζεσθε ἐν ὀνόματι Χριστοῦ, μακάριοι* . . . V. 16: *εἰ δ'ὡς Χριστιανός* (sc. *τις πάσχει*), *μὴ αἰσχυνέσθω*, quo e testimonio de Neronis aetate argumentum ducere non ausim, cum epistula non prius scripta sit quam anno fere 100[7]. Neque quidquam de tempore originis appellationis colligere possumus ex actis 26, 28, ubi Paulum Agrippa sic alloquitur: *ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν ποιῆσαι.* Agrippa est rex Iudaeorum; constat autem Christianos ab Iudaeis nunquam ita vocitatos esse, sed *Ναζωραῖοι* (vel *Ναζαρηνοί*), *Γαλιλαῖοι*, *Μιναῖοι*[8], nisi forte sumis Agrippam hoc loco ex sententia

---

[1] Livius IV 30, 11: 'datum inde negotium aedilibus, ut animadverterent, ne qui nisi Romani dii neu quo alio more quam patrio colerentur'. Cicero, leg. II 19: 'separatim nemo habessit deos neve novos neve advenas nisi publice adscitos'.

[2] De hac re vide A. Harnack l. l. 198. Th. Mommsen *Religionsfrevel* in *Jur. Schr.* III 418.

[3] Vide Fr. Maaßen l. l. 22. C. Douais l. l. 355.

[4] L. l. 48. [5] L. l. 47 sqq. 64.

[6] Auctor epistulae non est Petrus: Ad. Juelicher l. l. 178 sqq. Vide etiam R. Perdelwitz *Die Mysterienreligionen u. das Problem des I. Petrusbriefes* in *RGVV* XI 3, 5—28; A. Gercke *Der Christenname ein Scheltname* in *Siebs, Festschrift zur Jahrhundertf. der Univers. z. Breslau* 1911, 370.

[7] Vide Ad. Juelicher l. l. 183 sqq.

[8] Act. 24, 5: *αἵρεσις τῶν Ναζωραίων.* Etiam Tert. contr. Marc. 4, 8 ait: 'unde et ipso nomine nos Iudaei Nazarenos appellant'. Iudaei vero

Pauli iam velut hominem Christianum loquentem esse effictum [1]. Restat denique act. 11, 26: *ἐγένετο δὲ αὐτοῖς καὶ ἐνιαυτὸν ὅλον συναχθῆναι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ διδάξαι ὄχλον ἱκανόν, χρηματίσαι τε πρώτως ἐν Ἀντιοχείᾳ τοὺς μαθητὰς Χριστιανούς.* Causa, cur verbo *χρηματίζειν*, h. e. 'appellari' offendamur [2], nulla est. Sed quia hoc nomen praeter hunc locum et illum (act. 26, 2) nusquam actorum invenitur neque etiam a Paulo in epistulis exhibetur, hic locus act. 11, 26 nonnullis suspiciosus videtur, praesertim cum Iesu discipuli a se ipsis vocentur *ἅγιοι, σῳζόμενοι, ἐκλεκτοί, κλητοί, πιστεύοντες, οἱ ἔσω, ἀδελφοί, οἱ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, οἱ ὄντες ἐν κυρίῳ* [3]. Quin etiam in aliis praeter Novum Testamentum Christianis scriptis primorum temporum nomen *Χριστιανοὶ* deest Ignatio quidem martyre excepto, qui usurpavit et nomen ipsum [4] et vocem *Χριστιανισμός* [5]. Sed ita nuncupantur Iesu sectatores a scriptoribus apologeticis demum, qui doctrinam Nazareni domini contra ethnicos defendere susceperunt, quod ex Iustini quoque apol. I 4 apparet: *Χριστιανοὶ γὰρ εἶναι κατηγορούμεθα· τὸ δὲ χρηστὸν μισεῖσθαι οὐ δίκαιον* [6]; idem in dial. c. Tryph. 64 Tryphonem sic loquentem fingit: *οἵτινες καὶ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ Χριστιανοὶ καλεῖσθαι πάντες ἐσχήκατε* [7]. Cum igitur res ita se habeat, vix negari potest 'Christiani' nomen ex ethnicis

---

his appellationibus usque ad V saec. steterunt: A. Harnack *Mission* 288. R. A. Lipsius, l. l. 10.

[1] Acta sunt conscripta annis fere 100—105; vide Ad. Juelicher l. l. 395 sqq.

[2] Id quod fecit P. Hochart l. l. 61 dicens in actis *χρηματίζειν* verbum nusquam habere vim 'appellari'. Errat, vide ep. ad Rom. 7, 3: *ἄρα οὖν ζῶντος τοῦ ἀνδρὸς μοιχαλὶς χρηματίσει, ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ*; vide Menagium ad Diog. Laert. I 48. A. Gercke l. l. 367, 2. Praeterea annoto Ios. ant. Iud. XI 344 Niese.

[3] Vide R. A. Lipsius l. l. 5. Ad. Gercke l. l. 363. *Dictionnaire d'archéol. chrét. et de Liturgie* Paris XXVIII 1912 col. 1465 adn. 3.

[4] Ep. ad Magnes. 4; ad Rom. 3, 2; ad Polycarp. 3. 10, 1; 12, 1 sq.

[5] Ep. ad Magnes. 10, 1. 3; ad Rom. 3, 3; ad Philadelph. 6, 1. Vide E. Preuschen *Handwörterbuch zu den Schr. des N. T. u. der übrig. urchr. Lit.*, Gießen 1910 col. 1161 sq. De epistulis Ignatii inspicias A. Harnack *Chronologie* I 1897, 381—406. Agitur de primis decenniis secundi saeculi.

[6] His verbis Iustinus tangit agnominationem *Χριστόν — Χρηστόν*, qua de re inspicias infra 79.

[7] Vide R. A. Lipsius l. l. 5 sqq.

ipsis esse profectum, id quod auctor actorum recte perspexisse videtur [1]. Iamque quaestio oritur, num Christianorum appellatio revera Antiochiae primum exstitisse putanda sit. A. Gercke quidem nuperrime aperte dixit hoc vocabulum a Romanis principibus esse usurpatum, utpote quod sit formula Latina, atque id Romae ipsius Neronis temporibus; inde per Italiam, Graeciam, Asiam nomen illud innotuisse [2]. Quod si accipimus, origo huius appellationis deducatur necesse est in tempora aliquanto posteriora, quam si de Graecis Asiae vel ipsius Graeciae auctoribus cogitamus, quibus videlicet prius quam illis Christiani noti esse coeperunt. Sed iam Lipsius, quamquam ortum nominis esse Latinum posse confessus, tamen probabilius posuit id ad exemplum vocum, quales sunt *Ἀσιανός*, formatum ab hominibus Graece loquentibus prodisse [3]. Fr. Blass medium quiddam tenet, cum dicit rationem vocabuli 'Christiani' a nomine 'Christus' derivati esse Latinam, sed iam priscis temporibus etiam per populos Graeciae et Asiae usitatam vulgari praecipue sermone [4]. Quibus tribus sententiis expensis verisimilius esse nobis confitendum erit appellationem in Asia, ubi Christiani primum cum ethnicis concurrerunt, ortam inde per orbem increbruisse. Quod si probamus, mea quidem sententia nihil obstat, quominus verbis auctoris actorum 11, 26 nomen Antiochiae primum esse adhibitum fidem habeamus. Quin etiam hoc indicium de origine nominis tam accurate est emissum, ut profecto verum esse videatur. Neque intellegi potest, quem ad finem auctor actorum Antiochiae ipsius ortum appellationis esse quaerendum sit ementitus. Hinc igitur nomen a Graecis per cuncta oppida, quaecumque Christiani adibant, facile divulgari potuit, nec dubitare licet, quin etiam Romae Iesu sectatores paulo post novo nomine vocitati sint [5], quippe

---

[1] Item iudicat R. A. Lipsius l. l. 18 sq. [2] L. l. 364 sqq.

[3] L. l. 12 sqq. Quod A. Gercke opponit (l. l. 364, 1) typo illo Graeco geographica tantum nomina esse derivata, errat. Vide Marc. 3, 6 *Ἡρωδιανῶν*; alia multa exempla contulit R. A. Lipsius l. l. 16.

[4] *Herm.* XXX 1895, 466. Item *Dictionnaire d'archéol. chrét. et de Liturgie* Paris XXVIII 1912, col. 1465 adn. 6.

[5] Cuius rei testimonia minus firma omitto velut titulum Pompeianum CIL IV 679, qua in inscriptione nonnulli viri docti nomen 'Christiani' legere cupiunt: P. Siebert *Die ältest. Zeugnisse üb. d. Christent. bei d. röm.*

qui, ut supra 73—75 explicavi, manifesto ab Iudaeis distinguerentur. Atque etiam ei, qui tamen pro incerto habet anno 65 Iesu discipulos iam ita nuncupari potuisse, hoc saltem concedendum erit nomen fuisse pernotum Tacito annales conscripturo [1], ut ipsum in capite illo 44 'Christianos' (vel 'Chrestianos') scribere potuisse non sit negandum [2], praesertim cum Plinium quoque hoc nomen usurpasse interpretatione iam non addita viderimus.

Sed alterum quoque hic est agitandum. Quisquis enim diligentius singula verba ac singulas litteras Medicei codicis fide dignissimi inspiciet, cognoscet eo loco, quo exstat 'Christianos', rasuram esse et hoc vocabulum alio modo scriptum ac sequens 'Christus' [3], quo in nomine *i* littera ab insequente *s* conspicua lacuna dirimitur, qualis nulla in alia voce cognoscitur [4]. Iam G. Andresen in id animum intendit conclusitque *i* litteram exortam esse debere ex littera *e* radendo temptata [5]. Ilico quaeritur, num haec appellatio 'Chrestianus' a 'Chresto' derivata aliquo tempore fuerit usitata. Quod si unquam accidisse Fr. Arnold negat [6], errat. Nam in act. 26, 28; 11, 26 et in I Petr. 14, 16 modo tractatis codex Sinaïticus, cuius librarius accurate de η vel ι scribendo discernit, habet for-

---

Schriftstellern, Progr. Charlottenburg, Kais. Augusta Gymn. 1897, 16. Frankl. Arnold l. l. 54. Joh. Overbeck *Pompei*, Leipzig[4] 1884, 488 sq.; Overbeck *Studien zur Gesch. der alt. Kirche* I 1875, 98 sq.; alii. At Tertullianus ipse Vesuvio ignem spuente Pompeis Christianos fuisse aperte negat apol. I 45 (Oehler I 269). Item negant A. Mau *Pompeji*, Leipzig 1900, 16; H. Schiller *Gesch. der röm. Kais.* I 445, 1; A. Harnack *Mission* 504 sq. Pompeios non inter ea oppida Italiae nominat, in quibus tunc Christiani habitabant. Vide E. Preuschen l. l. col. 1162.

[1] Documento sunt Suet. Nero 16; Plin. ad Tr. ep. 96. 97; Ignatius mart., de quo conferas quaeso supra 76 adn. 4.

[2] Tum igitur Tacitus usum suae demum aetatis secutus est, quod quidem putant R. A. Lipsius l. l. 17; M. Joël *Blicke* II 148. Secundum acta nomen exstitit ante regis Herodis mortem h. e. annum XLIV (vide act. 12, 1). Sed parum fidem habeo temporum rationi in actis oblatae; vide *Dictionnaire d'archéol. chrét. et de Liturgie* col. 1466 cum adn. 14.

[3] Hunc codicem inspexi photographice depictum apud Sijthoffium 7, 2, vide supra 61. [4] Vide de ea re C. Meiser *Jb.* CXXV 1882, 137.

[5] *Wochenschr. f. kl. Philol.* 1902 no. 28 col. 780 sq.

[6] L. l. 54.

mulam *Χρηστιανός*. Huc accedit, quod in compluribus Asiae sepulcrorum elogiis [1] et in plurimis Siciliae Christianorum inscriptionibus [2] eandem formam spectamus. Nimirum *Χρηστός*, i. e. 'bonus, utilis', a quo deducitur *Χρηστιανός* quodque antiquis temporibus admodum usitatum ac populare erat [3], ab ethnicis multo facilius intellegebatur quam *Χριστός* vox ipsis obscura. Quare Tacitus suo iure scripsit 'vulgus' sectatores ita nominasse. Quisquis vero Graecorum nomen audiebat pronuntiatum per *Χριστός*, facere non poterat, quin cogitaret de appellatione cotidiana *Χρηστός*, quoniam *ι* et *η* tum promiscue proferebantur [4]. Atque ipsi Christiani, quando hoc nomen accipere coeperunt, primo quidem sicuti ethnici persaepe scribebant *Χρηστός* et *Χρηστιανός* [5], id quod probatur inscriptionibus [6], ac postea demum veram formam *Χριστός* et *Χριστιανός* adhibere assueverunt. Tertullianus et Lactantius queruntur, quod ethnici Iesu discipulos perperam nuncupent Chrestianos [7]. Inde sequitur ethnicos ne horum quidem virorum temporibus 'Chrestus' et 'Chrestiani' formis uti desiisse [8]. Quod vero ad Tacitum ipsum pertinet, iam haec fere colligere possumus:

---

[1] CIG Add. 2883 d, Add. 3857 g, p; prima inscriptio, quae habet *Χριστιανός*, est ponenda non prius anno 280: CIG 3865 l. Fr. Blaß l. l. 467. 469. Vide *Lit. Zentralblatt* 1907 col. 22.

[2] IG XIV no. 78. 154. 191. 196. Vide Fr. Blaß l. l. 467.

[3] Vide R. Perdelwitz l. l. 66. De Suetonii loco Claud. 25: 'impulsore Chresto' vide infra 106, 2. *Χρηστός* legitur CIA III 1119. 1145. 1171. 1172. 1186. 1154. 751. 1192. 1113. 1177. 1036. 1138. 1040. 1142. 1202. 1137. 1133.

[4] Vide Meisterhans-Schwyzer *Grammat. d. att. Inschr.*[3] 1900, 19.

[5] Vide supra 76 Iustini verba apol. I 4: *Χριστιανοὶ γὰρ εἶναι κατηγορούμεθα· τό δὲ χρηστὸν μισεῖσθαι οὐ δίκαιον.* Novit igitur falsam derivationem nominis Christianorum. Fr. Blaß l. l. 467.

Tert. ap. 3: 'Christianus vero, quantum interpellatio est, de unctione deducitur. Sed et cum perperam Chrestianus pronuntiatur a vobis — nam nec nominis certa est notitia penes vos — de suavitate vel benignitate compositum est'. Id. ad nat. 1, 3: 'etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur'. Lactant. div. IV 7: 'immutata littera Chrestum'.

[8] Romani quidem, cum 'Chrestus' scribebant, nomen per *e* litteram et pronuntiabant et audiebant, cum *e* ab *i* internoscerent (Lindsay-Nohl *Die lat. Sprache*, Leipz. 1897, 20). Etiam ob eam rem nomen Christianorum a Graecis prodisse puto. Nam ut Romani primi a novis sectatoribus ipsorum auctorem fuisse Christum audirent iisque novam appellationem dare vellent

Exemplum, quod librarius codicis Medicei ante oculos habuit, scriptum est ea aetate, qua 'Chrestianus' formula fuit etiam nota et usitata. Hoc accidit usque ad IV fere saeculum [1].

Praeterea si profecto in Medicei codicis proposito exemplari exstitit 'Chrestianos', Tacitum ipsum ita scripsisse sumere cogimur [2]. Nam eius opera ad saeculum IV fuisse integra atque intacta satis constat. Christianus falsator minime hanc falsam formulam posuisset.

Quod si verum est, nequaquam licet propter nomen 'Chrestianos' de auctoritate testimonii dubitare. Quin immo Tacitus consilio atque ironia quadam verba scripsisse videtur: 'quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat': ii, qui flagitiis obnoxii erant, a vulgo ad ludibrium appellabantur *Χρηστιανοί* (*Χρηστοί,* boni). 'Vulgus' eos sectatores ita nominabat, non magistratus, non ipsi Christiani. Imperfectum 'appellabat' hic exstat, non praesens 'appellat', quo in tempore, si legeretur, in dubio haesitaremus, num etiam incendii diebus haec appellatio iis fuisset. Eos quidem etiam Taciti aetate ita vocitari nemo, qui annales legit, nescit. Praeterea imperfectum illud etiam hoc significare videtur Neronis ferme temporibus a Romanis civibus urbis quoque Christianorum nomen adhiberi esse coeptum nec scio, an imperfectum infra sequens 'erumpebat' (sc. exitiabilis superstitio rursum non modo per Iudaeam, sed per urbem etiam) ratione quadam huc spectet; nimirum quia superstitio iterum atque iterum in urbe quoque erumpebat, sive Christiani inter se ipsi [3] sive cum Romanis vel potius Iudaeis rixabantur, vulgus quo diutius eo magis homines vere Christianos internoscere atque appellare coepit.

Denique P. Hochart miratur, cur Tacitus reticeat, cui provinciae tunc Pilatus praefuerit; ipse quidem mentionem

ob locutionem diversam litterarum *e* et *i* Chrestum pro Christo neque pronuntiare nec scribere potuerunt, ni forte ipsos Christianos Christum falso intellexisse pro Chresto a primo sumebant.

[1] Vide Jac. Bernays l. l. 55.

[2] Sumendum est 'Chrestus' quoque primitus in annalibus scriptum esse. Nam Chrestianorum auctor est Chrestus, non Christus. Cum igitur C h r i s t u s iuxta C h r e s t i a n o s in codice Mediceo legeretur, 'Chrestus' prius in 'Christus' correctum esse videtur quam 'Chrestianos' in 'Christianos'.

[3] Ep. ad Romanos c. 14 sq.

facit verborum subsequentium 'erumpebat rursum non modo per Iudaeam, originem eius mali', sed ignoranti haec verba sufficere plane negat. Attamen G. Andresen[1] recte hoc Taciti rationis scribendi esse demonstrat, quod rem quandam obiter commemoratam paulo infra demum diligentius explicat, et duo exempla primi libri annalium affert, ex quibus historici Romani eadem consuetudo probatur quorumque alterum hic proponatur: ann. I 45, 3. Vetera castellum sexaginta milia abesse (sc. a Colonia Agrippina) nos docet neque addit in quam regionem; id enim infra indicat v. 7: 'demittere Rheno'.

His coactis causae ab Hochartio allatae ad fidem verborum: 'ergo abolendo . . . confluunt celebranturque' percutiendam necesse est reiciantur.

Dehinc iam vero tempus est quaerendi, undenam Tacitus certior sit factus de Iesu Nazareno. Nam hoc quoque Hochartio valde suspiciosum esse videtur, quod historicus Romanus tam bene instructus est et de Christo et de eius iudice Pontio Pilato[2]. Acta quidem Pilati de Iesu missa ad Tiberium pro spuriis esse habenda nemo non iudicat[3]; etenim valde addubitandum est, num de homine illo cruci affixo Romam tenus sit nuntiatum[4]. Quare neque in annalium libro quinto mutilato, ubi Tacitus loquitur de Tiberio, neque in historiarum quinto libro, in quo res agitur de Iudaeorum statu Palaestinae sub illo principe (c. IX: 'sub Tiberio quies' sc. in Iudaea), ullus de auctore Christianorum nuntius desideratur[5], cum videlicet motus per Iesum effecti, qui praesertim ne auctoritatem quidem imperii Romani laesisset, pro aliis magnis et frequentibus in Iudaea seditionibus non potuerit haberi tanta ratio, ut is per totum orbem innotesceret. Eamque ob rem

---

[1] *Wochenschr. f. klass. Philol.* XXVII 1910 col. 389.

[2] P. Hochart l. l. 66. 69 sq.

[3] Vide P. Hochart 66 sqq.; Rich. Lipsius *Die Pilatusakten kritisch untersucht*, Kiel 1871, 15 sqq. M. Joël *Blicke* II 4. Siebert l. l. 3. De Pilati actis egit etiam H. Peter in *Neue Jb. f. d. klass. Altert.* XIX 1907, 21 sqq.

[4] Vide P. Hochart l. l. 67 sq. A. Drews *Christusmythe* II 31.

[5] Vide Joh. Weiß l. l. 92. Frankl. Arnold l. l. 117 sq. Contra iudicat M. Joël *Blicke* II 96, qui ann. l. V aliquid de Christo dictum esse oportere censet.

etiam negandum est Tacitum de hac re senatus acta inspexisse [1].

Originem eius exitiabilis superstitionis Tacitus significat esse Iudaeam; et alteram superstitionem [2] novit in eadem regione exortam eamque priorem, scilicet Iudaeorum. Cum igitur, quomodo auctor annalium et de Iudaeis et de Christianis iudicet, animo reputamus, nos praeterire nequit harum utramque religionem historico pariter esse per flagitia invisam. Instituta Iudaeorum sunt 'sinistra foeda, pravitate valuere' [3], haec est 'proiectissima ad libidinem gens', 'taeterrima gens' [4], 'adversus omnes alios hostile odium', 'nihil inter se illicitum', 'Iudaeorum mos absurdus sordidusque' [5]. Christianos appellat 'per flagitia invisos' eorumque cultum habet pro malo [6]; quin homines illi 'sontes et novissima exempla meriti', quorum religio est 'exitiabilis superstitio', numerantur inter 'atrocia aut pudenda undique Romam confluentia' [7]. Inde iam cognoscimus Tacitum, si minus eadem verba seruit, tamen certe et Iudaeos et Iesu discipulos aeque ducere cum promptissimos ad odium generis humani tum eodem dignos [8]. Ita verbis 'per Iudaeam, originem eius mali' huc deduci nobis videmur, ut historicam de utraque religione notitiam ex uno eodemque fonte eoque litteris consignato hausisse colligamus [9]. A. Gercke quidem in tractatione *Senecastudien* [10] de Plinio maiore cogitat

---

[1] Tertull. apol. 21 (Oehler vol. I 202): 'et tamen eum mundi casum relatum in arcanis vestris habetis'. Huic igitur nuntio Tertulliani acta de Iesu morte in tabulariis Romanis esse deposita iam fidem non habebimus. Vide M. Schanz *Gesch. roem. Lit.* II 2, 238. A. Schiller *Gesch. d. röm. Kaiserz.* I 447, 2. Ph. Fabia l. l. 312 sq.

[2] Hist. V 8.

[3] Hist. V 5, 2.

[4] Hist. V 8, 9.

[5] Hist. V 5, 27 sq.

[6] Ann. XV 44, 15: 'originem eius mali'.

[7] Ann. XV 44.

[8] Vide etiam Fr. Arnold l. l. 50.

[9] Vide R. Wuensch in *G. G. A.* 1911, 673 sq. A. Drews *Christusm.* II 30, 32 Tacitum haec per colloquium accipere potuisse putat. L. Aubé *Histoire des persécutions de l'église jusqu'à la fin des Antonins*, Paris 1875², 90 et M. P. Allard *L'incendie de Rome et les premiers chrétiens* in *Rev. des quest. hist.* LXXIII 1903, 352 Tacitum quosdam, qui incendio urbis adfuissent, de Christianis forte consuluisse sumunt.

[10] *Jb. f. klass. Philol.* suppl. XXII 1899, 216 sqq. Vide E. Th. Klette *Die Christenkatastrophe unter Nero*, Tueb. 1907, 148.

nisus in inscriptione quadam[1], ubi ille *ἀντεπίτροπος* Syriae audit, anno LXX Tiberio Iuliano Alexandro additus[2]; nam ad expeditionem illam Plinii verba 'castrense contubernium'[3] referenda esse censet una cum Mommseno (vide infra adn. 2) ac procul dubio Plinium poesta creatum esse procuratorem Syriae, qui primus omnium scriptorum de Nazareni magistri morte edoceri potuisset[4]. At gravia quaedam huic opinioni obstant. Primum enim, licet Plinius, quem ab Iosepho in concilio illo Titi ante deleta Hierosolyma habito non commemorari valde mireris[5], re vera fuerit *ἀντεπίτροπος*, inde minime sequitur, ut postea vel procurator designaretur. Ea Mommseni coniectura parum probata mihi videtur. Nam etsi negari nequit eum, qui locum *ἀντεπιτρόπου* tenebat, debuisse satis magnae auctoritatis esse[6], nihilo minus de vera significatione huius vocabuli non satis certiores facti sumus, quam ut inde quid de cursu honorum colligere possimus. Praeterea vero fieri potest, ut Plinius eo ipso tempore, quo Syriae praefuisse putatur, versatus sit in Gallia Narbonensi[7], ac F. Muenzer illam inscriptionem CIG III 4536 ad Plinium referri posse mea quidem sententia recte negavit[8]. Denique, id quod mihi non minus grave videtur, Tacitus in nonnullis Iudaeorum rebus describendis a Plinio, qui et ipse in N. H. de Iudaea loquitur, discrepat adeo, ut optimo iure miremur, si illum secutus hoc fecerit nulla excusatione addita[9]. Neque enim quis ducat[10]

---

1 CIG III 4536. Plinius N. H. XIII 4, 46 nominat Iudaeos gentem contumelia numinum insignem.

2 Th. Mommsen in *Herm.* XIX 1884, 644 sqq.

3 In praefatione quae continet dedicationem ad Titum.

4 A. Gercke l. l. 216. E. Th. Klette l. l. 115.

5 Iosephi in bell. Iud. VI 237 sq. Niese nominatim afferuntur sex *κορυφαιοτάτων* ducum. Plinius cum Tito familiaritate erat coniunctus. Quare mirandum est, cur Iosephus eum, qui ei concilio haud dubie interesse debuerit, silentio praeterierit. Th. Mommsen in *Herm.* XIX 1884, 647, 1.

6 Th. Mommsen l. l. vertit hoc vocabulum in *Untergeneralstabschef*.

7 Vide F. Muenzer in *Bonner Jahrb.* CIV 1899, 106 sqq. Teuffel-Kroll *Gesch. röm. Lit.* II 286.

8 L. l. 103 sqq.

9 Vide S. D. Fr. Detlefsen in *Philol.* XXXIV 1876, 43 sqq.

10 Inspiciendus est H. Nissen in *Rhein. Mus.* XXVI 1871, 497 sqq. 541 sq., quem Detlefsen l. l. refutat de Plinio ut Taciti super Iudaeis fonte cogitantem.

Plinium de Iudaeis res quasdam effinxisse in Naturali Historia a Taciti sententiis discrepantes, in historia a fine Aufidii deperdita[1] alias cum illo consentientes[2]. Ac sunt etiam, qui a Tacito esse consultum Iosephum censeant, ut qui plane de Iudaeis tractaverit cuiusque opera procul dubio Romano historico pernota esse debuerint[3]. Sed haec quoque sententia est oppugnanda. Tacitus enim, ut est historicus haud neglegens, de nonnullis institutis moribusque Iudaeorum, quamvis eam gentem contemneret, tamen, si Iosephi opera[4] perlegisset, paulo rectius iudicasset vel certe tale aliquid scripsisset: Iudaeorum quidem auctores secus[5]. Sed manifeste

---

[1] De hoc opere vide Teuffel-Kroll II 288, 5.

[2] Vide S. D. F. Detlefsen l. l. 45.

[3] G. A. Mueller *Christus bei Flavius Josephus*, Innsbruck 1895, 46. Item Fr. Westberg *Die biblische Chronologie nach Flav. Jos. und das Todesjahr Jesu*, Leipz. 1910, 80 adn. 1. Theod. Reinach *Josèphe sur Jésus* in *Rev. des études juives* XXXV 1897, 2, 1 in adnotatione comparat Iosephi verba *τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ὠνοuασμένων . . . τὸ φῦλον* (ant. Iud. XVIII 64 Niese) cum Taciti enuntiato 'auctor eius nominis' et Flavii *σταυρῷ ἐπιτετιμηκότος Πιλάτου* cum Cornelii 'per procuratorem Pontium Pilatum cruci affixus'. Sed per se intellegitur enuntiata illa perfacile a duobus auctoribus alio ab altero nequaquam pendente simili modo reddi potuisse brevitate praesertim appetita. Etiam H. Lehmann *Claudius und Nero*, Gotha 1858, I 33 sqq. cogitat de Iosepho per Tacitum consulto. Sed hic moneo locum de Iesu Nazareno verisimiliter post aetatem Taciti in Iosephi textum ab interpolatore esse immissum. Vide supra caput I. Iam potius cogites de Iosephi falsario Taciti annales consulente.

[4] Tacitum de Iosephi libris scivisse sumere licet, praesertim cum scriptor Iudaeus cum genere Flaviano familiaritate convinctus Romae sit versatus. Vide Christ-Schmid *Gesch. gr. Lit.* II 1[5], 449. Sed auctores Romani de Iudaeis acturi illorum historicos inspicere aspernati sunt. Iosephus id queritur bell. Iud. praef. § 1 (Niese): *Ἐπειδὴ τὸν Ἰουδαίων πρὸς Ῥωμαίους πόλεμον συστάντα . . .„ οἱ μὲν οὐ παρατυχόντες τοῖς πράγμασιν, ἀλλ' ἀκοῇ συλλέγοντες εἰκαῖα καὶ ἀσύμφωνα διηγήματα σοφιστικῶς ἀναγράφουσιν, οἱ παραγενόμενοι δὲ ἢ κολακείᾳ τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἢ μίσει τῷ πρὸς Ἰουδαίους καταψεύδονται τῶν πραγμάτων, περιέχει δὲ αὐτοῖς ὅπου μὲν κατηγορίαν, ὅπου δὲ ἐγκώμιον τὰ συγγράμματα, τὸ δ' ἀκριβὲς τῆς ἱστορίας οὐδαμοῦ.* Vide A. v. Gutschmid opusc. IV 346.

[5] Item iudicant Andresen, Tac. ed. Nipperdey-Andresen[10] 1904 p. XXXII. B. Niese *Der jüdische Historiker Flavius Josephus* in *Hist. Zs.* LXXVI 1896, 210, 1. U. v. Wilamowitz-Moellendorff in *Kultur der Gegenwart* I 8, 171. A. v. Gutschmid l. l. 367 cogitat — mea quidem sententia non recte — de Apione per Tacitum exhausto l. V 2—10 historiarum.

ubique sequitur fontem Iudaeis infestum. Iamque novimus nomen Romani cuiusdam nobilis scriptoris, Antonii Iuliani [1]. Ac bene accidit, quod notus est etiam procurator eiusdem nominis, qui concilio illo a Tito ante Hierosolyma convocato interfuit deliberanti, urbs esset delenda necne [2]. Cum Minucius Felix (Oct. 33, 4) nulla distinctione addita loquatur de Antonio Iuliano, colligendum est hunc esse eundem procuratorem ac scriptorem [3]. Praeterea quisquis auctor a Tacito de Iudaeis excussus est, is supremum magnum Iudaeorum certamen annorum 67—70 haud dubie optime cognitum habuit, cum Tacitus, qui rerum militarium alioquin non gnarum se praebeat [4], de singulis exercitus Iudaïci partibus, quomodo sint dispositae, satis perspicue explicare possit atque etiam nos edoceat, qui tum fuerit status urbis seditionibus discordiisque in diversas partes distractae [5]. Ea cuncta bene quadrant ad Antonium Iulianum, praesertim cum in discrimine rerum a Tito arcessitus esset consilii causa, quod ipse ut procurator erat aptissimus ad dandum. Quin animo concipere possumus, quod iudicium de Iudaeis huic procuratori fuerit. Per se nempe intellegitur eum non aliter de invisissima ista gente cogitavisse quam ceteros procuratores, qui Iudaeos omni tempore ad seditionem paratos opprimendi nullam praetermiserunt occasionem [6]. Quorum satis constat Felicem procuratorem inde ab anno 52 [7] condicionem huc deduxisse, ut Iudaei ad iugum imperii Romani abiciendum coorti non prius decertare desisterent, quam eorum urbs solo adaequaretur. Huic autem certamini acerbissimo Antonius Iulianus ut *ἐπίτροπος* Titi interfuerat bellique saevitiam pernoverat, unde caperet in Iudaeos odium implacabile. Atque etiam animo cogitemus auctores Romanos, qui externarum gentium historiae certam partem sibi proposuerunt de-

---

[1] Minucius Felix, Octav. 33 § 4: 'si Romanis magis gaudes, Antoni Iuliani de Iudaeis require: iam scies nequitia sua hanc eos meruisse fortunam, ita prius eos deseruisse comprehendes quam esse desertos (sc. Iudaeos)'. [2] Vide Ios. bell. Iud. VI 237 sq. Niese.

[3] Vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 238. 258. *PWR* s. v. Antonius 68. [4] Tac. ed. Nipperdey-Andresen [10] p. XXXIV.

[5] Hist. V 11—13. [6] Vide E. Schuerer, l. l. I [3] 565.

[7] Ann. XII 54. Hist. V 9. M. Joël *Blicke* II 69 sq.

scribendam, aliquo loco operis exponere solere, quomodo populis illis res cum Romanis fuerit ad id momentum temporis, inde a quo eorum facta planius atque uberius enarrare volunt; ita Sallustius in belli Iugurthini c. V § 4 sqq. Numidarum cum Romanis condicionem explanat ante bellum illud gravissimum annorum 111—105; ita Tacitus Germaniae in capite XXXVII bella enumerat a populo Romano cum Germanis gesta ante Traiani aetatem idemque Agricolae in capitibus XIII—XVII commemorat expeditiones a Romanis in Britanniam factas, priusquam Agricola illuc traiecit. Iam igitur Antonii ut historici Romani referre debebat imprimis explicare, quatenus res Iudaeis cum Romanis praecipueque cum procuratoribus convenisset, ac bene accidit, quod ipse, cum procurator esset, acta priorum procuratorum Hierosolymis deposita quaeque procul dubio res illas Iudaicas continebant, inspicere poterat. Hoc modo comperit Iesum ab Iudaeis ad procuratorem Pontium Pilatum tractum, tamen ab illo iis delegatum esse damnandum et supplicio afficiendum. Inde elucet Tacitum fontem adhibuisse satis uberem, atque quod gravius est, fide dignum de Iesu Nazareno eiusque sorte, neque iam habemus, cur eum bene instructum esse de auctore Christianorum ab Iudaeis cruci affixo miremur. Quin etiam verba 'repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursum erumpebat . . . per Iudaeam' ostendunt Tacitum in proposito fonte etiam plura quaedam legisse de tumultibus nonnullis post Iesum percussum ortis. At quaeritur, num huic de magistro Nazareno nuntio fides historica habeatur. Auctor annalium, ut diximus, scientiam de Christo ex Antonio hausit, cui fontes prompti erant satis certi fideque digni; inde sequitur, ut Antonius non eas res pro veris tradiderit, quas per fabulam modo de Christo fictam pervulgatas esse putes [1].

Iamque iuvat cogitationes, quae verbis adhuc tractatis inhaerent, subtilius excutere, ut cognoscamus, congruatne iudicium de Christianis cum ingenio Taciti; quod si probatum invenerimus, nihil vero nos impediet, quin ea verba genuina esse iudicemus. Christianorum fidem nominat auctor super-

[1] Vide R. Wuensch *G. G. A.* 1911, 674.

stitionem, h. e. iis abrogat veram ac meram religionem. Hoc est conveniens Taciti opinioni, qui cunctas extra Romanam religiones significat superstitiones[1]: Germanorum Germ. 39, 9, Druidarum hist. IV 54, 12, Aegyptiorum hist. I 11, 4, IV 81, 7, ann. II 85, 13, Britannorum Agric. 11, 11. Inter populos superstitioni indulgentes numerat etiam Iudaeorum gentem[2], quae est superstitioni obnoxia[3], religionibus adversa[3] excellitque insuper praeter ceteras gentes pervicacia superstitionis pravae[4]. Neque aliud est historici iudicium de Christianis, sed multo acerbius. Nam horum sectatorum superstitio est exitiabilis, h. e. idonea ad rem publicam subvertendam, idque ob eam rem, quod qui ea superstitione obstricti sunt, deorum publicorum cultum despuunt. Etiam in hac sententia percipimus Taciti ingenium, qui reverentiam salutis deorumque rei publicae supremam legem iudicat[5]; et Christianos vero iam priscis temporibus exstitisse contemptores sacrorum Romanorum supra demonstravi[6]. Praeterea ann. XV 44 Iesu cultores ex Iudaeis profecti esse dicuntur[7] et quamquam hae duae sectae minime confunduntur, tamen in rebus quibusdam similes finguntur ita, ut similitudines illae explicari non possint nisi auctorem Romanum in iudicio de Christianis ferendo capitum illorum libri V historiarum ad Iudaeos spectantium[8] rationem habuisse sumamus, qua in re et ipsa Tacitus utique pernoscitur neque de interpolatore Christiano cogitare licet. Ergo etiam inde Tacitus ducendus est auctor sententiarum de Christianis modo prolatarum.

Iam transeamus ad alteram huius capitis partem tractandam. 'Igitur primum correpti, qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt. Et pereuntibus addita

---

[1] Vide ann. XI 15, 8: 'externae superstitiones'. Cf. L. Friedländer *Darstellungen aus der Sittengesch. Roms* IV[8] 146.

[2] Ann. II 85, 11. 13.

[3] Hist. V 13, 2; V[8] 7. 15.

[4] Hist. II 4, 13.

[5] Vide R. v. Poehlmann *Die Weltanschauung des Tacitus* in *Sitz.-Ber. Münch. Ak., phil.-hist. Kl.* 1910 I 27.

[6] Vide supra 74 sq.

[7] Ad id conferas quaeso supra 82 sq.

[8] Hist. V 5. 8. 9.

ludibria, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent aut crucibus affixi atque flammandi, ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur. Hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens. Unde quamquam adversus sontes et novissima exempla meritos miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur'.

Primum censuram criticam horum verborum acturus sum. Duo enim loci huius capitis partis prae se ferunt corruptelam, quorum priore habent codices: 'odio humani generis coniuncti sunt'. Verbum 'coniungere' cum codicibus unus Cuq servare studet contendens hoc esse iuris vocabulum intellegendum de reo citato, qui una cum aliis de eodem crimine causam dicat. At huic sententiae nonnulla sunt obicienda. Primum iam Fr. Arnold recte monuit huius verbi significationem forensem adhiberi nonnisi de rebus hereditariis [1]. Deinde nusquam in Taciti operibus hoc vocabulum legitur illa vi instructum. Adde huc, quod 'coniungere' semel tantum, quantum videmus, cum 'in' praepositione constructum invenitur [2] Cic. Sulla 93: 'quoniam in re publica coniuncti sumus' alia quidem ac Taciti loco postulata significatione. Cum igitur vocabuli notio non sufficiat huius enuntiati sententiae, mutandum est. Itaque proposuit Gaston Boissier 'coniuncti reperti sunt'. Sed priusquam verba addimus, nostrum est experiri, num quae tradita sunt, corrigere possimus ita, ut nullo vocabulo addito sensus ad sententiam quadret. Quod spectantes plurimi editores hoc verbum commutaverunt in 'convicti', quod praeter litterarum similitudinem usu quoque dicendi probatur. Nam Fr. Arnold l. l. apte docet 'convinci' bene opponi verbo 'fateri' apud Cic. Verr. III 149: 'quod sive fateris sive convinceris'; et bene accidere, quod 'convinci' verbum cum voce 'crimen' coniunctum atque etiam cum praepositione 'in' constructum legatur apud Cic. Sulla 83: 'quotiens quisque est in hoc scelere convictus'. Praeterea annoto Sall. Catil. 52, 36, ubi 'convincere' invenimus coniunctum cum 'confiteri': 'indicio T. Volturci . . .

[1] L. l. 6 sqq.

[2] Vide Thes. ling. Lat. IV 334, 5.

convicti confessique sint caedem . . . . paravisse'; cum 'in' praepositione verbum copulatum videmus Cic. Verr. V 104: 'omnibus in rebus', Plin. N. H. XVIII 12: 'in homicidio'. Etiam Tacitus aliis locis 'convincere' usurpat: germ. 12, 8; hist. IV 45, 8; ann. III 36, 15; VI 23, 5; XIII 47, 16; XIV 24, 12; 50, 6; XV 66, 8; 71, 14[1]. Denique optime G. Andresen nos admonet formulas vocum 'iungere' et 'vincere' persaepe inter se permutari[2].

Secundus locus in codicibus corruptus hic est: 'et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent aut crucibus affixi aut flammandi atque ubi . . .'. Super 'flammandi' in Mediceo codice a posteriore manu 'in' superscriptum est. 'Flammare' quidem verbum simplex apud Tacitum nullam habet vim nisi incitandi: hist. II 74, 8: 'omnis exercitus flammaverat adrogantia venientium'; hist. IV 24, 14sq.: 'his inter se vocibus instinctos flammavere insuper adlatae a Vespasiano litterae', neque negari potest 'inflammare' verbum ab ipso auctore proprie esse exhibitum: ann. XV 41, 11sq.: 'quo (sc. incendio) et Senones captam urbem inflammaverint'. Tamen verbum 'flammare' hoc loco tangere non ausim, cum librarius ipse Medicei codicis eam formam ex proposito in suum apographum recipere non dubitaverit et Apuleius quoque 'de mundo' tractationis loco quodam hoc vocabulum notione incendendi usurpaverit[3].

Sed maxime res versatur in verbis continuis 'aut crucibus affixi aut flammandi atque ubi'. Tota enim sententia de suppliciis, variae offensioni obnoxia, facile intellegatur, si haec verba 'aut crucibus affixi aut flammandi' omnino deessent. Tum revera haberemus duo supplicia, quibus insunt ludibria: 'ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent atque ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur'. Quare K. Nipperdey iudicat verba illa ab interpolatore Christiano

---

[1] Vide Gerber-Greef, Lex. Tac. s. v. convincere.

[2] Vide *Wochenschr. f. klass. Philol.* XXVII 1910 col. 390 adn. 1.

[3] Apuleius floruit sexto fere decennio secundi saeculi; M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* 3, 105; de mundo (Apulei opera, quae supersunt ed. P. Thomas Lips. 1908 vol. III, 141): 'ignes illi immortales dei vivacitate flammantur'. Sil. Ital. I 55: 'iuvenem facta ad Mavortia flammat'.

esse interposita poenas usitatissimas desiderante. Sed optimo iure Fr. Arnold [1] huic proposito praeter alia hoc obiecit vix cuiquam legenti ʻubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur' in mentem venisse textui immittere verbum ʻflammandi'. Iam his verbis cum Nipperdeio deletis res non producitur. Alia ratione Iac. Bernays rei subsidio venire studet scribens ʻaut crucibus affixi et flamma di[vex]ati ubi'. Neque eius sententiam comprobem, cum ʻdivexare' verbum apud Tacitum omnino desideretur, qua de causa haec coniectura ut parum probabilis non satis commendari potest. Etiam Halmii propositum mihi non placet, qui in suam editionem verba Sulpicii Severi Chron. II 29 Taciti annales consulentis transtulit: ʻmulti crucibus affixi aut flamma usti, aliique, ubi defecisset dies . . . urerentur'. Si mittimus molestam iterationem ʻusti . . . urerentur', gravius est, quod Sulpicius Tacitum non ad verbum expressit, qui usus eius librum inspicienti primo obtutu apparet [2]. Praeterea, si ante ʻflamma usti' vox ʻaut' servatur, ʻcrucibus affixi' inter supplicia cum ludibriis coniuncta habetur, quamquam id ludibrio caret. Etiam Arnoldii coniecturam excutere meum est, qui sic corrigere vult [3]: ʻaut crucibus affixi sunt flammandi utque'. Tamen manifestum est a coniunctione ʻut' enuntiatum illud ordiri, quod supplicia ludibriis aucta amplectatur; quare non licet ab verbis ʻaut crucibus affixi sunt' novum enuntiatum indicativo expressum ordiri, quod huius sententiae dimidium contineat. E. Wolff verba difficilia ita mutare proponit: ʻaut crucibus adfixi flammaeque dati, ubi'. Sed intellegere non possum, quo modo ex verbis ʻflammaeque dati' ʻflammandi atque' exstiterit. Quibus coniecturis repudiatis denuo nobis incipiendum est a textu Medicei codicis. Cum ʻcrucibus affigi' et ʻflammari' nequaquam per se, verum coniuncta tantum habenda sint inter supplicia ludicra, inde sequitur, ut ʻaut' ante ʻflammandi' perperam positum sit, quod censeo esse mutandum in ʻatque'. Sed illud ʻatque', quod exstat ante ʻubi defecisset dies', supervacaneum est, cum haec verba ʻubi defecisset dies' temporis indicium

---

[1] L. l. 8 sq.

[2] Vide infra 98 sq. 101.

[3] L. l. 11.

continineant ad antecedentia verba 'atque flammandi' supplenda[1]. Ex sententia ita restituta textum, quem hodie legimus, hac fere ratione exstitisse fortasse colligas: aliquis librarius, qui legit 'aut crucibus affixi atque flammandi ubi', ad primum 'aut' respiciens alterum desideravit ante 'flammandi' et voci 'atque' superscripsit 'aut'. Alter 'atque' et 'aut' superscriptum inter se permutavit ita, ut 'aut' in textum ipsum immitteret 'atque' invicem supra posito. Iamque tertius 'atque' illud ita transmutatum ante 'ubi' posuit.

Postquam hoc modo textui mederi conati sumus, primum inspicere aggrediamur, quatenus dicendi genus Taciti etiam in his sententiis reperiamus. 'Corripere' verbum in eius operibus legitur vicies octies; decies habet vim propriam capiendi, comprehendendi, toties significationem in ius vocandi, accusandi. Ceterorum octo locorum, quibus verbum exhibet vim a sensu forensi hic postulato discrepantem, rationem haberi non oportet[2]. Ex sequentibus verbis 'deinde indicio eorum ... convicti sunt' apparet significationem 'in ius vocandi' hoc loco esse praeferendam. Participio 'correpti' subiectum est additum sententia relativa 'qui fatebantur'[3]. In verbis 'odio

---

[1] Hanc rationem loco medendi etiam a Weymano probatam inveni, qui legit 'et flammandi, ubi dies defecisset' in *Festgabe für M. von Schanz*, Würzburg 1912, 172. Vide supra 62 adn. 2 fin.

[2] Vide Gerber-Greef, Lex. Tac. s. v. corripere.

[3] Permagna est inter doctos viros disceptatio, quae sententia ad 'fatebantur' verbum sit supplenda. Ut plane ingenium Taciti cognoscamus, etiam in hanc quaestionem inquirere mihi liceat. Alii igitur cogitant de additamento 'se incendium incitasse', alii de verbis 'se Christianos esse'. E. Th. Klette l. l. 117. 140sq. nomina virorum doctorum congessit, qui alterutri sententiae indulgent. Fr. Arnold l. l. 19—22. 63sq. ob eam rem supplementum 'se Christianos esse' reiecit, quia 'fateri' verbum nullo loco vim haberet 'profitendi', 'palam fatendi'. Sed 'fateri' hoc loco idem esse atque 'confiteri', quod de religione adhibere consuescimus, minime opus est. Ii, quicumque corripiebantur, fatebantur illis, qui Christianos homines investigare erant iussi, h. e. non negabant, adnuebant se esse Christianos. Atque hoc revera esse supplendum nonnullae considerationes mihi demonstrare videntur: primum Tacitus expressis verbis dicit incendium, quo modo ortum sit, nesciri seu forte seu dolo principis (ann. XV 38, 1). Praeter casum principisve dolum ignem alio tertio modo, dico a Christianis, fieri potuisse nullo verbo commemorat (vide P. Allard *L'incendie de Rome et*

humani generis' P. Hochart offenditur, quae e Tertulliani scriniis deprompta esse autumat[1]. Sed verba 'humanum genus' propria sunt Taciti eiusque aetatis[2]; vide Tac. Agric. 2, 7: 'conscientiam generis humani', hist. I 30, 11: 'consensus generis humani'; similiter ann. XIII 50, 3: 'generi mortalium'. Cum verbis 'et pereuntibus addita ludibria' prodest fortasse comparare ann. XVI 11, 15 sqq.: 'Accusati . . . decretumque ut more maiorum punirentur. At Nero intercessit mortem sine arbitro permittens. Ea caedibus peractis ludibria adiciebantur'. 'Sontes' adiectivum hic ponitur pro substantivo ut ann. XII 56, 16 sq.: 'pugnatum quamquam inter sontes

---

les premiers chrétiens in *Rev. des quest. hist.* LXXIII 1903, 341; G. Andresen in *Wochenschr. f. klass. Philol.* XXVII 1910 col. 389). Sed nequaquam addubitari potest, quin crimen incendii in novos sectatores Tacitus fuerit involuturus, si illi quamvis pauci aliqua ratione auctores incendii se fuisse fassi essent. Deinde c. 44 legimus verba ipsa 'Nero subdidit reos', h. e. Tacitus ipse persuasum habebat Christianos quamquam sontes promptissimosque ad quaelibet scelera tamen huiusce calamitatis vacuos esse omni culpa. Praeterea non tam referebat, an primi correpti incendium incitavissent quam num revera essent Christianorum falso crimini subditorum. Namque ut homines primo in ius vocati se incendium fecisse negarent, iam non erat, cur protinus in vinculis tenerentur vel etiam punirentur. Aliter res se habebat, si sectae illius imperio Romano exitiabilis odioque humani generis inflammatae esse rei convincebantur. Tum profecto exstabat odium generis humani per se unum poenis quaesitissimis dignum: 'haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt' (Th. Mommsen *Religionsfrevel* in *Jur. Schr.* III 393). Quae verba Taciti pertinent et ad 'correpti, qui fatebantur' et ad 'ingens multitudo'. Denique Tacitus si quid de culpa Christianorum scivisset atque etiam credidisset, non infra scripsisset in eos homines, quos ipse sontes et novissima exempla meritos nominat, misericordiam esse ortam. His explicatis 'fateri' hoc loco esse 'non negare' dico et supplendum 'se Christianos esse' (ann. I 58, 18: 'filiam necessitate huc adductam fateor'). Neque quisquam sumat Christianos tunc iam propter fidem esse vexatos, cum minime satis exploratum sit verbo 'fateri' vim 'profitendi' inesse. Vide Th. Mommsen *Religionsfrevel* in *Jur. Schr.* III 392; G. Boissier *L'incendie de Rome et la prem. perséc. chrét.* in *Journ. des Savants* 1902, 164; M. P. Allard *Haben die Christen Rom unter Nero in Brand gesteckt?* Straßburg 1905, 27—29.

[1] L. l. 216; Tert. apol. 37 (Oehler vol. I 251): 'hostes maluistis vocare generis humani potius quam erroris humani'.

[2] Vide Tac. hist. III 68, 3; ann. III 59, 12; XIII 14, 17; praeterea Plin. min. in ep. ad Traianum 1 § 2; 17b; 52; 102 (Kukula).

fortium virorum animo'[1]. Cum verbis 'miseratio oriebatur' bene confertur ann. XIII 15, 12: 'unde orta miseratio'. 'Absumere' vocabulum positum pro 'interimere, perdere, conficere' de hominibus dictum Tacitus septies adhibet[2].

Deinde iam quaeramus de rebus ipsis huius partis atque in causas inquiramus ab adversariis testimonii auctoritatis congestas, quatenus sint probandae aut reiciendae.

Quorum P. Hochart miratur, cur Christiani suppliciis afficiendi non delegati sint a Nerone ad senatum neque omnino is magistratus nominetur, qui tum in sectatores animadverterit; hoc intellegi nequire nisi ita, ut illis incendii diebus Nero contra ius legesque in Christianos provectus sit; itaque ea in re interpolatorem cerni Romanos falso gravis criminis arguentem; nam magistratus Romanos, qui omnibus temporibus summa iustitia reorum causas egissent, tunc nequaquam a recta via iuris dicendi abscedere potuisse[3].

At haec ratiocinatio admodum claudicat. Nam varie res explicari potest. Nihil obstat, quin imperatorem causam sectatorum ad iudicium aliquod detulisse sumamus. Tamen Tacitus hoc loco non id appetit, ut quam diligentissime singulos totius Christianorum causae gradus pertractet, sed potius ut Neronis immanitatem cum per totum incendium tum in noxiis quaerendis puniendisque manifestam depingat. Quare obscurius scripsit 'correpti, qui fatebantur' non addito, quid illi sint fassi[4]; ita hoc loco, dum ad eventum festinat, aspernatur magistratum nuncupare. Sed fieri quoque potuit, ut Nero Iesu cultores omnino non ad aliquem magistratum delegaret puniendos nedum ad senatum, cuius in se odium ei pernotum erat[5]. Satis enim perspicue cognitum habemus Caesarem nihil curasse ius eundemque saepenumero ipsum in noxios vel sibi graves ac suspiciosos homines animadvertisse et postea

---

[1] Tacitus 'sontes' quinquies usurpat; adiect.: ann. XIV 48, 20; XV 35, 11; substant.: ann. IV 71, 8; XII 56, 17; XV 44, 25. Vide Gerber-Greef l. l. s. v. sons.

[2] Hist. I 79, 23: 'saevitia hiemis aut vulnerum absumpti'; IV 65, 9; ann. II 4, 5; 24, 6; VI 32, 11; XII 39, 15; XV 44, 27. Vide Gerber-Greef l. l. s. v. absumere.

[3] L. l. 184. 181. 182.

[4] Vide supra 91 adn. 3.

[5] Vide ann. XV 36, 18 sq.

quidem senatui ea, quae fecisset, comprobanda proposuisse[1]. Et licebat principi nullis iudicibus per coercitionem in sceleratos provehi[2]. Sed nimius erat numerus Christianorum, quam de quibus ipse quaestionem haberet ac fortasse aptum iudicabat hanc curam deferre ad aliquem satellitem sibi deditum velut Tigellinum[3], ne diuturnis iudiciis nimium temporis consumeretur[4].

Sed ex suppliciis quoque, quae de Christianis tunc sumpta esse Tacitus memoriae prodit, nonnulli argumentum ducere conati sunt contra fidem testimonii. Quod H. Schiller opponit poenas illas nequaquam fuisse novas aut inauditas[5], recte quidem dicit. Verum Tacitus nullo verbo sententiam emisit eas fuisse novas, sed hoc unum addit iis adiecta esse ludibria scilicet ita, ut Christiani tergis ferarum contecti bestiis obicerentur aut spectatoribus tamquam faces vivae lucerent[6]. P. Hochart vero Neronis aetate tantas crudelitates fuisse negat, sed ad hanc opinionem confirmandam permulta testimonia affert, quae atrocitatem illius saeculi patefaciunt[7]. Nimirum animo praeoccupato sensum illis omnibus locis alienum

---

[1] Vide H. Schiller *Nero* 365. 366. 368. Ad id conferas ann. XV 73.

[2] Vide ann. XV 67, 5: 'interrogatusque a Nerone'. H. Schiller *Ein Problem der Tacituserklärung* in Commentationibus philolog. in hon. Theod. Mommseni, Berol. 1877, 46. Th. Mommsen *Röm. Strafr.* 271; E. Th. Klette l. l. 99—102.

[3] Id quod censet etiam G. Schoenaich *Die Neronische Christenverfolgung*, Breslau 1911, 11. 13.

[4] Etiam Iuvenalis tale aliquid scivisse videtur ad Tigellinum hanc curam esse delatam, id quod verba sat. I 155 sqq. demonstrant: 'Pone Tigellinum, taeda lucebis in illa, Qua stantes ardent, qui fixo pectore fumant, Et latum media sulcum deducis harena'. Quos versus scholiasta quoque (Th. Mommsen *Ges. Schr.* VII 1909, 510 sq.) recte ad quaestionem post incendium habitam rettulit: 'pone te vituperare Tigellinum, quem si laeseris, vivus ardebis, quemadmodum in munere Neronis vivi arserunt, de quibus ille iusserat cereos fieri, ut lucerent spectatoribus, cum fixa essent illis guttura, ne se curvarent. 156: Nero maleficos homines theda et papiro et cera supervestiebat, ut arderent. 157: addictus enim cum per arenam traheretur, sulcum corpore suo fecit.'

[5] *Nero* 437; id. *Gesch. der röm. Kais.* I 449.

[6] Vide Fr. Arnold l. l. 25, 2.

[7] L. l. 187—191: Iuv. sat. I 155; VIII 231 sqq.; Senec. ep. XIV 4; id. de clement. II 4; id. de ira III 3, 6; Mart. epigr. X 25, 5.

supponere conatur, quod in uno exemplo demonstrasse satis habeo. L. l. p. 191 in poenis a Caligula iussis negat senatum equitesque fuisse animo tam servili, ut saevitiam illius ferrent (Suet. Calig. 27, 3—5 Ihm). Hoc ei levissimum argumentum sufficit, ut fidem Suetonii deneget. Attamen senatum in modum servorum hunc principem adulatum esse satis constat [1]. Itaque si putat poenam ignis tempore procedente esse abolitam nec dignam fuisse humanitate aetatis illius [2], admodum errat. Namque supplicium illud quo diutius eo frequentius de incendiariis, quorum in numero tunc Nero Christianos collocavit, esse exactam pernotum est [3]. Ac licet quaedam eorum, quae Seneca et Martialis et Iuvenalis de frequentia poenae igne comburendi dixerint, attribuantur licentiae rhetoricae, tamen ipsorum Caesarum temporibus hoc genus supplicii satis crebrum fuit [4]. Etiam 'crucibus affigi' erat poena tunc valde usitata [5], quae imprimis exigebatur de hominibus humilioribus, quam ob rem etiam Christianis conveniebat.

Quibus cognitis non dicemus cum Hochartio verba illa ad poenas ludicras spectantia sapere interpolatorem Christianum neque genuina esse Taciti, praesertim cum Iuvenalis testimonium I 155 sqq. reicere nobis minime liceat.

Restat denique ultimum viri docti argumentum contra testimonii auctoritatem arcessitum. Ei enim suspiciosa sunt annalium verba: 'hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens', qui horti positi erant loco Agrippinae hortorum inter Vaticanum et Ianiculum collem sitorum [6]. P. Hochart igitur, quamquam ipse in memoriam vocat ann. XIV 14, 9: 'clausumque valle Vaticana spatium, in quo equos regeret' (sc. Nero), tamen ibi vere circum fuisse negat [7]. Sed

[1] Suet. Calig. 14, 1; 16, 4.

[2] L. l. 198—206; item A. Drews *Christusmythe* II 63.

[3] Vide iam XII leges 8, 9 Schoell, Gaius Dig. 47, 9, 9: 'qui aedes acervumque frumenti iuxta domum positum combusserit, vinctus verberatus igni necari iubetur, si modo sciens prudensque id commisit'. Th. Mommsen *Röm. Strafr.* 923.

[4] Vide Th. Mommsen l. l.

[5] Th. Mommsen l. l. 918 sqq.

[6] Vide O. Richter *Topographie der Stadt Rom*, München 1901, 277.

[7] L. l. 210; item A. Drews l. l. 63.

veteres quidam auctores hanc sententiam refellunt. Ille enim est idem campus, ubi aliquando, ut modo dixi, siti erant Agrippinae horti posteaque ab eius filio Gaio Caligula circus est structus[1]. Plinius in N. H. XXXVI 74 de ea re nos docet: 'Romae in Vaticano Gai et Neronis principum circo'.

Praeterea iudicat P. Hochart Neronem audere nequisse multa nocte plebi misceri, si de vulgi gratia dubitaverit; permirumque videri principem in iisdem, quos hortos civibus calamitate afflictis permisisset habitandos, incendiarios iussisse igni cremari; quin iuxta id, quod duodecim tabulis[2] esset vetitum hominem in urbe comburi, principem ob ignis periculum illic flammis dari Christianos pati non potuisse[3]. His rationibus obiciendum est primum, quod imperator, quippe qui apud populum sese purgare vellet a crimine incendii, recte fecit, cum metu deposito audacter plebi se immisceret evincendi causa se civium gratia confisum suaeque innocentiae conscium nihil sibi timere. Porro lex ab Hochartio in subsidium vocata huc non pertinet: Vaticanus ager etiam illis temporibus situs est extra urbis ipsius regiones; neque dubitari potest, quin in vastis spatiis hortorum perfacile loca inventa sint, quibus nullo ignis periculo Christiani cremarentur[4]. Praeterea ea ipsa regio erat aptissima spectaculis, si Nero cives igni vexatos, quibus hortos dedisset habitandos[5], spectare vellet ac memoriam incendii oblitterari.

Priusquam Hochartii argumentis refutatis summam quaestionum de Taciti super Iesu testimonio habitarum complector, liceat mihi eiusdem viri docti iudicium[6] excutere testimonium totum a Christiano falsario in textum Taciti esse immissum.

---

[1] Cass. Dio LIX 14 ed. Boissevain vol. II 633; Suet. Calig. 54, 1; Suet. Claud. 21, 2: 'circenses frequenter etiam in Vaticano commisit' (sc. Claudius). [2] Cic. leg. II 23.

[3] L. l. 211 sq.

[4] Quod iam animadvertit C. Douais, l. l. 351.

[5] Ann. XV 39, 5 sq.: 'sed solacium populo exturbato ac profugo campum Martis ac monumenta Agrippae, hortos quin etiam suos patefecit'.

[6] Quam sententiam saepius, sed nullo argumento addito amplexus est A. Drews; vide *Christusmythe* I 179; II 76. *Berlin. Religionsgespräche: Hat Jesus gelebt?* 27.

Cui primum hoc est suspicioni, quod nemo antiquorum scriptorum nec Romanus neque Graecus neque Iudaeus vexationis illius Christianorum mentionem facit [1]. Hic optimo iure Joh. Weiß (*Jesus von Nazareth, Mythus oder Geschichte*, Tübingen 1910, 85) quaerit, quinam in censum venire possint. Suetonius Neronem in Christianos sectatores animadvertisse non silentio praeteriit, Nero 16, 2: ‘afflicti suppliciis Christiani, genus hominum superstitionis novae et maleficae’ [2]. Iosephum consulto cavisse, ne sectam Iesu discipulorum commemoraret, in capite primo eruimus. A Philone vero non maiore iure quam a Iosepho quidpiam de Iesu Nazareno eiusque cultoribus poscere debemus, cum occasionem non habeat Neronis mentionem movere in Christianos tunc provecti. Restat denique Cassius Dio, qui incendio quidem urbis plane illustrato nihil scire videtur de Christianorum suppliciis. Sed inde argumentum deducere contra fidem Taciti valde est periculosum. Namque vita ut aliorum imperatorum ita Neronis nobis conservata est nonnisi in epitoma Xiphilini Monachi, qui vixit XI saeculo [3]. Is autem non modo Neronem, verum etiam alios, quos Christianis infestos fuisse constat, Caesares contra sectatores se convertisse silentio praeterit [4]. Tamen inde non necessario sequitur, ut Cassius Dio nihil in historiarum libris de vexationibus Christianorum enuntiaverit, sed id quoque fieri potuit, ut ea, quae Cassius attulisset, Xiphilinus suo consilio omitteret. Nam cum epit. LXX 3, 1 sq. ed. Boissevain vol. III 659: *Ὁ γὰρ Ἀντωνῖνος ὁμολογεῖται παρὰ πάντων . . . οὔτε Χριστιανοῖς ἐπαχθής, ἀλλὰ πολλήν τινα τούτοις νέμων αἰδῶ* conferas simile iudicium de Marco Aurelio Antonino LXXI 9, 3 sqq. ed.

---

[1] L. l. 221.

[2] Suetonium vexationem illam non coniungere cum incendio urbis eo explicatur, quod facta principis dividit in bona et mala. Incendium est maleficium imperatoris, supplicia de sectatoribus pravis et maleficis exacta sunt beneficium generis humani. P. Hochart autem ne huic quidem nuntio Suetonii fidem habet. Vide 259 sqq.

[3] Vide W. Christ *Gesch. griech. Lit.*[4] 702.

[4] Severum in Christianos saeviisse non commemorat (Cassii Dionis op. ed. Boissevain vol. III 685 sqq.; de persecutione illa vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* III 253 sq.); item de aliis Christianorum vexationibus silet. Cass. Dio LXII 16—18 ed. Boissevain vol. III, 55 sq.

Boissevain vol. III 663. Animum intendas quaeso ad verba *οὔτε ἐπαχθὴς Χριστιανοῖς*, unde apparet alios priores imperatores fuisse *ἐπαχθεῖς Χριστιανοῖς*. Attamen in epitoma Xiphilinus nihil de hac re pronuntiavit, quam ob rem sumere cogimur eum talia consulto omisisse. Ita haec Hochartii argumentatio corruit.

Denique ad interpolationem statuendam vir ille doctus comparat (248) Tacitum cum Sulpicio Severo.

Tac. ann. XV 44:	Sulp. Sev. Chron. II 29:
deinde indicio eorum multitudo ingens	interea abundante iam Christianorum multitudine accidit, ut Roma incendio conflagraret, Nerone apud Antium constituto.
Sed non ope humana . . . decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur. (c. 40, 7 sq.: videbaturque Nero condendae urbis novae et cognomento suo appellandae gloriam quaerere.)	Sed opinio omnium invidiam incendii in principem retorquebat, credebaturque imperator gloriam innovandae urbis quaesisse. Neque ulla re Nero efficiebat, quin ab eo iussum incendium putaretur.
Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis affecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat.	Igitur vertit invidiam in Christianos actaeque in innoxios crudelissimae quaestiones.
Et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent, aut crucibus affixi atque flammandi, ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur . . .	Quin et novae mortes excogitatae, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent; multi crucibus affixi aut flamma usti; plerique in id reservati, ut cum defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur. Hoc initio in Christianos saeviri coeptum.

Unde concludit aut Sulpicium Severum Taciti narrationem in suas historias recepisse aut ex Sulpicii textu postea hunc de Christianorum vexatione nuntium in annalium librum XV esse immissum (249). Eique vero probabilius videtur ex Se-

veri chronicis hoc testimonium in Taciti annales esse subditum, quod ut probet, demonstrare conatur de persecutione Neroniana nequaquam Tacitum esse adhibitum a scriptore ecclesiastico. Primum enim Sulpicio, quem, quamvis virum fuisse eruditum confiteamur, tamen Taciti opera nota fuisse negat nisi, ut illis temporibus mos fuerit, per libros ab epitomatore quodam in angustum contractos. Quo iure P. Hochart haec dicere sibi sumat, merito quaerimus, cum aliunde de epitoma Taciti nihil sciamus. Sed ut vero illa aetate epitomam nunc deperditam extitisse concedamus, tamen aptum documentum nobis hoc est ipsis Sulpicii Severi (IV saeculo exeunte) temporibus annales notos fuisse etiam non mutilatos aut in angustum coactos: Ammianus Marcellinus, qui denuo Tacitum studiis amplis complecti coepit, in rebus gestis conscribendis praeter alios etiam annalium auctorem ipsum inspexisse debet, id quod similes loci in huius et illius opere demonstrant[1]. Itaque quisquis Tacitum noscere avebat, is libros, quales auctor ediderat, legere poterat.

Alterum huic asserit P. Hochart argumentum, quo ostendat Sulpicio Severo de Christianorum sub Nerone vexatione non opus fuisse annalium XV libro; nam eum de his rebus secutum esse nullius auctoritatem nisi ecclesiae sanctae; cum Neroniana in Iesu discipulos saevitia innotuerit aeque inter ethnicos et Christianos, neutiquam dubitari posse, quin Sulpicius de suis fratribus ethnicum scriptorem consulere sit aspernatus[2]. Quod verum non esse probat Severus ipse, qui in operis prooemio haec habet (Chron. I 1, 4 sq.): 'ceterum illud non pigebit fateri me, sicubi ratio exegit, ad distinguenda tempora continuandamque seriem usum esse historicis mundialibus[3] atque ex his, quae ad supplementum cognitionis deerant, usurpasse'; quo in loco reicienda est Hochartii falsa interpretatio contendentis haec verba non alio spectare nisi ad unum ordinem temporis servandum. Neque enim rationem habet verborum: 'atque ex his, quae ad supplementum cogni-

---

[1] Vide Ed. Woelfflin in *Philol.* XXIX 1870, 559; H. Wirz in *Philol.* XXXVI 1877, 634 sq.; M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 247. 251; IV 1, 97.
[2] L. l. 250 sq.
[3] Alio loco loquitur de 'saecularis': II 14, 4; II 14, 7.

tionis deerant usurpasse', e quibus luce clarius apparet Sulpicium auctores ethnicos adisse non modo temporis recte observandi causa, verum etiam ut res ipsas illinc hauriret. Quod idem probatur Chron. II 5, 7: 'quamquam id non in sacra historia scriptum invenerim. Sed forte accidit, dum multa evolverem, annotationem hanc iam interpolato per aetatem libello sine auctoris nomine reperirem ... quam praetereundam non putavi'. His aliisque indiciis nisus Iac. Bernays optime demonstravit Severum, quamvis scriptores ethnicos in subsidium vocatos ne nuncuparet nominatim caveret, tamen plus semel per silentium etiam Taciti libros consuluisse[1].

Sed iam ipsi exquiramus, utrum in ecclesiastici de Christianorum suppliciis narratione magis eluceat memoria ecclesiae sanctae an Taciti annalium. P. Hochart enim colligit originem Christianam Sulpicii fontium pernosci posse ex rebus in modum fabulae relatis, quem fontem putat apocalypsim; documento esse verba: 'novae mortes excogitatae', documento illa cuncta, quae in annalium libro XV de suppliciis dicta essent abhorrentia ab usu Taciti aetatis[2], documento denique, quod historicus Romanus locum, ubi Christiani perissent, accurate definiret, non ecclesiasticus; nam verba: 'hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat' tunc demum scribi potuisse, tunc demum esse supposita annalium textui, quando fabula ficta esset de Pauli et Petri reliquiis in Vaticano repositis; in his omnibus rebus aperte deprehendi monachum occidentis media aetate[3].

Primum non necessario verba: 'novae mortes excogitatae' ita sunt intellegenda, ut ex apocalypsi prodierint, neque etiam perspici potest, cur eo spectare putanda sint. Minime enim est mirum, quod Sulpicius Taciti verba: 'et pereuntibus addita ludibria' augendo mutavit in: 'novae mortes excogitatae', quam rem Tacitus recte descripsit, perperam Severus, cum poenas illas non tam fuisse novas quam ludicras constet[4]. Quam ob rem sumere non poterimus interpolatorem Christianum e Sulpicio testimonium de vexatione Neroniana Taciti annalibus subdidisse: nam tum tanto eum fuisse acumine necesse

[1] Iac. Bernays *Über die Chronik des Sulpicius Severus*, Berl. 1861, 30. 48. 53. [2] Quae sententia supra 94 sq. reiecta est.
[3] L. l. 254 sq. [4] Vide supra 94.

est, ut ecclesiastici verba: 'novae mortes excogitatae' summa cum sollertia corrigeret in: 'et pereuntibus addita ludibria' valde redolentia Taciti stilum.

Restat silentium Severi de loco, ubi de Christianis supplicia sunt exacta. At hoc ipsum gravissimum est argumentum Tacitum ab illo esse usurpatum, non traditionem ecclesiae. Nam secundum memoriam ecclesiae in Vaticano conditae erant reliquiae Pauli et Petri, qui Neronis aetate et ipsi suppliciis absumpti esse ab ecclesiasticis dicebantur [1]. Iamque Sulpicius si doctrinam Christianorum esset secutus, non haec silentio praeterisset. Sed Taciti narratio ei animo obversatur: ibi vero non invenit Vaticani nomen, nihil de Paulo et Petro, neque aliud legit nisi: 'hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat'. Hos hortos commemoratione dignos non putavit. Neque etiam desunt, quae contra Hochartium demonstrent Sulpicium Taciti annalibus usum eiusque cuncta de incendio relata legisse. Non ignorat Neronem tempore incendii versatum esse Antii, Chron. II 29: 'Nerone apud Antium constituto', item Caesarem gloriam novae urbis condendae quaesisse, II 29: 'credebaturque imperator gloriam innovandae urbis quaesisse'. Praeterea autem valde prodest haec conferre:

Chron. II 28, 2:	Ann. XV 37, 15 sqq.:
id tantum annotasse contentus sum, hunc per omnia foedissima et crudelissima eo processisse, ut matrem interficeret, post etiam Pythagorae cuidam in modum sollemnium coniugiorum denuberet; inditum imperatori flammeum; dos et genialis torus et faces nuptiales, cuncta denique, quae vel in feminis non sine veracundia conspiciuntur, spectata. Reliqua vero eius incertum pigeat an pudeat magis disserere.	ipse per licita atque inlicita foedatus nihil flagitii reliquerat, quo corruptior ageret, nisi . . . . uni ex illo contaminatorum grege (nomen Pythagorae fuit) in modum sollemnium coniugiorum denupsisset. Inditum imperatori flammeum, visi auspices, dos et genialis torus et faces nuptiales, cuncta denique spectata, quae etiam in femina nox operit.

[1] August., De civit. Dei VII 4.

Quae verba utriusque similia non intellegamus, si ex Sulpicio Tacitum esse interpolatum sumamus. An interpolator fuit tam sollers, ut consulto 'auspices' illos adderet? Ego equidem addubitarim. Immo vero hic apertum est historicum Christianum facta descripsisse easque res omisisse, quas ad Christianos lectores vix pertinere iudicavit.

His explicatis demonstrasse mihi videor auctorem annalium revera ab ecclesiastico scriptore cum in aliis rebus tum de vexatione Iesu cultorum anni 64 esse adhibitum. Quod si verum est, fieri non potuit, ut fraudator Christianus Sulpicii chronica usurpaverit ad testimonium Taciti textui supponendum. Si quis nihilo setius in interpolatione permanet, sumere cogitur testimonium de Christianis intercalatum esse post Taciti exitum ante Sulpicii Severi aetatem. At ei coniecturae causae obstant quaedam gravissimae. Ac primum quidem Tacitum saeculis inde a secundo usque ad quartum valde esse neglectum constat[1]. Iamque excogitari nequit, quem ad finem falsarius Christianus laborem subierit, huic ipsi auctori tum temporis fere ignoto iudicium de Iesu Nazareno subdere. Deinde ipsa verba de Christianis sectatoribus suppliciis affectis tam exquisita arte rhetorica composita esse vidimus (supra 93), tanta granditate, tanta sententiarum obscuritate, ut cuncta ad unum sapiant Taciti grave ingenium.

Tum male fraudator gloriae dei et ecclesiae suppetiverit, cum testimonium insereret plenum acerbissimi in Iesu discipulos odii. Nemo vero inveniatur, qui 'invisos per flagitia ...', 'superstitionis exitiabilis, ... eius mali ... quo cuncta undique atrocia aut pudenda confluunt celebranturque ... odio humani generis ... adversus sontes et novissima exempla meritos' ex Christiani ingenio prodisse credat[2].

Denique non est credibile interpolatorem occasionem praetermisisse aliquo modo Pauli et Petri quamvis concisis verbis

---

[1] Vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 247 sq.

[2] A. Drews quidem (*Christusmythe* II 41 sq.) cuncta iudicia de Christianis acerba censet irrita fieri verbis: 'misericordia oriebatur', non recte, ut opinor; nam verba his 'misericordia oriebatur' antecedentia cum tanto odio sunt dicta, ut iudicium de Christianis acerbum nulla alia sententia nedum duobus verbis tolli possit.

commemorandi. Interpolationes Christianae compositae esse solent imperitius quam ea, quae omnino carent doctrina ecclesiae. Documento est Iosephi de Iesu Nazareno testimonium.

Quibus contra coniecturam interpolationis causis collatis iam propero summam quaestionis paucis verbis complecti ad demonstrandam testimonii auctoritatem.

Res, quae quidem ad historiam spectent, veritati convenientissime a Tacito sunt reddita. Argumenta ab Hochartio aliisque contra congesta sibi non stant. De historia Iesu Nazareni ei propositus erat auctor satis instructus.

Elocutio est vera ac mera Taciti. Ars rhetorica huius loci ad summum gradum cognoscitur aucta.

Idemque iudicium de tota auctoris ratione sentiendi valere cognovimus 86 sq.

Unde sequitur Taciti de Iesu Nazareno eiusque sectatoribus testimonium totum esse genuinum.

Vita

Natus sum Carolus Rudolfus Curtius Linck a. d. X Kal. Maias anni MDCCCLXXXIX Regimonti Prussorum patre Rudolfo matre Henrietta, quibus viventibus adhuc gaudeo. Primis litterarum elementis imbutus in schola Reali Regimontana, vere anni MDCCCIC Collegium Fridericianum adii per novem annos, unde vere anni MDCCCCVIII cum testimonio maturitatis dimissus inter academiae Albertinae cives receptus sum, ut studiis litterarum Graecarum et Latinarum historiaeque operam navarem.

Scholas frequentavi virorum doctissimorum Ach, Bezzenberger, Deubner, Goedeckemeyer, Jeep †, Krauske, Ludwich, Muenzer, Roßbach, Ruehl, Schubert, Werminghoff, Wuensch.

Proseminario philologorum regio sodalis interfui per tria semestria, per totidem semestria seminario; philosophiae seminario per sex menses sodalis ascriptus sum Narcisso Ach gubernante.

Praeterea benigne admiserunt me ad exercitationes Otto Rossbach archaeologicas, Franziscus Ruehl palaeographicas, Rudolfus Schubert historicas.

Denique societatis Plautinae a Ludovico Jeep † institutae per tria semestria interfui.

Quibus omnibus viris doctissimis gratias ago maximas praecipueque Ricardo Wuensch, qui huius commentationis conscribendae auctor in opusculo perficiendo semper summa cum benignitate me adiuvit.